

Voorwoord

Voor u ligt de masterscriptie 'Tussen wet en geweten'. De scriptie geeft een inkijk in de schriftelijke polemiek die tussen Castellio en Beza ontstond naar aanleiding van de Latijnse bijbelvertaling van Castellio. Deze polemiek is bijzonder gedetailleerd en uitgebreid. Deze scriptie gaat slechts over twee verzen uit deze polemiek, namelijk over Romeinen 7:5-6. De verschillende visie op de geldigheid van de wet sinds de komst van Christus is het theologische thema dat in deze polemiek op het spel staat.

Met het afronden van deze scriptie komt er een einde aan mijn lange studententijd die in 2008 met de studie psychologie begon. Na een jaar besloot ik klassieke talen te gaan studeren en door het vak 'oud christelijk Grieks en Latijn' kwam mijn liefde voor de theologie naar boven. In deze scriptie komen beide vakgebieden samen.

Bij deze wil ik mijn begeleiders Jan Krans en Mirjam van Veen bedanken. Ik denk aan de vertaalsessies met Jan, waarin we tussen de geleerde discussie van Castellio en Beza de hoofdzaken van de polemiek rondom de brief aan de Romeinen probeerden te ontdekken. Mijn dank gaat ook uit naar Gert van Klinken die met enthousiasme tweede lezer wilde zijn en elk moment in de wandelgangen aangreep om te benadrukken hoezeer de Latijnse taal van belang is voor de theologie. Ook mijn studievrienden wil ik bedanken. Allereerst denk ik aan de diverse groep van de bachelor theologie, die mij uitdaagde om over theologische thema's na te denken, waar ik vanuit mijn vrolijk gereformeerde achtergrond nog nooit van gehoord had. Voor de gezellige en nuttige studiedagen wil ik Mirjam Verschoof bedanken. Voor het meedenken met Latijnse 'puzzeltjes' gaat mijn grote dank uit naar Els Klok.

In het bijzonder wil ik mijn ouders bedanken. Zij hebben mijn studies niet alleen mede mogelijk gemaakt, maar ook altijd met veel interesse gevolgd. Zo heeft mijn moeder de nodige papers en scripties gelezen en is mijn vader zelfs een keer uit nieuwsgierigheid een dagje mee geweest naar college. Bovenal wil ik Mathijs bedanken die mij al die jaren heeft gemotiveerd en gesteund. Ook ben ik dankbaar voor de kleine Tobias, dat ik vanwege hem een trotse studerende moeder kon zijn.

Ik wens u veel leesplezier,

Martine van der Herberg,
Amsterdam, 12 juli 2019.

Inhoud

Inleiding	7
1. Nieuwe Latijnse vertalingen van de Bijbel	9
1.1 Het humanisme en de Vulgaat	9
1.2 Het verloop en het karakter van de schriftelijke polemieken	11
Biblia Interprete Sebastiano Castalione 1551 en 1554	12
Novum D. N. Christi Testamentum, 1556 – Beza	17
Castellio – 1562 – Defensio	22
Beza – 1563 - Responsio	25
Novum Testamentum, 1565 – Beza	27
1.3 Evaluatie van de vertaalvisies en verloop van de polemieken in de brief aan de Romeinen	28
2. De wet in de zestiende eeuw	32
2.1 Luther (1483-1546)	32
2.2 Melanchton (1497-1560)	34
2.3 Calvijn (1509-1564)	36
2.4 De dopers	37
3. De wet bij Castellio en Beza	39
3.1 Presentatie onderzoeksmateriaal Romeinen 7:5-6	39
Analyse Romeinen 7:5	40
Analyse Romeinen 7:6	48
3.2 Evaluatie van opvallende resultaten uit de analyse	60
4. Conclusies	63
5. Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde onderzoeksmethode	66
Bibliografie	67

Bijlagen	71
Romeinen 7:5	71
Romeinen 7:6	76
Romeinen 2:27	92

Inleiding

Ik zeg, ik verzekeer, ik roep dat je een smerige papist bent, dat je godslasterlijk bent over de genade van God, dat je een onwaardige bent, die de christelijke kerk in haar eigen misdaden bevordert.¹

Dit is één van de meest uitgesproken teksten die Beza schrijft in reactie op een tekstuitleg van Castellio bij de brief aan de Romeinen. Het heeft alles in zich: conflict en theologie of liever nog conflict over theologie. Menigmaal gaat de discussie er veel milder aan toe, maar niettemin.

Deze masterscriptie is het verslag van het onderzoek naar een beperkt gedeelte in de polemiek tussen Sebastian Castellio (1515-1563) en Theodoor Beza (1519-1605), namelijk over de interpretatie van de geldigheid en functie van de wet naar aanleiding van Romeinen 7:5-6.

De polemiek ontstond naar aanleiding van Castellio's Latijnse bijbelvertaling van 1551. In 1556 publiceerde Beza zijn Latijnse editie van het Nieuwe Testament en uitte in de bijbehorende aantekeningen kritiek op de verschillende keuzes in de vertaling van Castellio. Zes jaar later, in 1562, reageerde Castellio in zijn *Defensio* op Beza's kritiek en droeg hij op zijn beurt punten van kritiek aan op Beza's vertaling. Kort daarna, in 1563 reageerde Beza op Castellio's *Defensio* in de *Responsio*. In datzelfde jaar, op 29 december 1563, overleed Castellio; de *Defensio* is van zijn kant het laatste werk in deze controverse.² Beza publiceerde in 1565 opnieuw een nieuwe versie van zijn *Novum Testamentum* met aantekeningen.

Deze masterscriptie geeft allereerst inzicht in het zestiende-eeuwse denken over het vertalen van de Bijbel uit de grondtalen in het Latijn. Het onderzoek geeft

---

¹ '[...] dico, affirmo, vociferor, te impurum esse Papistam, blasphemum in Dei gratiam, indignum quem Christiana Ecclesia in suis visceribus foveat.' T. Beza, *Responsio ad defensiones et reprehensiones Sebastiani Castellionis, quibus suam Novi Testamenti interpretationem defendere adversus Bezam, et eius versionem vicissim reprehendere conatus est*, Genève: Hendricus Stephanus, 1563, p. 113.

² S. van der Woude, 'Censured Passages from Sebastian Castellio's *Defensio* suarum translationum', Bruno Becker (ed.) *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion*, Haarlem: Willink, 1953, p. 263.

specifiek inzicht in de bijbelopvatting van zowel Castellio als Beza. Door middel van een aantal concrete voorbeelden uit de brief aan de Romeinen, blijkt hoe beiden in de praktijk met deze opvatting om zijn gegaan. In eerste instantie richtte ik mij op het systematisch doorwerken van de schriftelijke polemieek begrensd tot de brief aan de Romeinen, met de vraag welke theologische en exegetische elementen een rol speelden in de schriftelijke polemieek. Uit deze analyse bleek dat de wet en de gerechtigheid de grote theologische thema's zijn waarbij ze van mening verschilden. De visie op de wet, zoals naar voren komt in de polemieek bij Romeinen 7:5-6, is vervolgens het hoofdonderdeel van deze scriptie geworden. De volgende onderzoeksvraag is daarbij leidend:

Hoe verschillen Castellio en Beza in hun visie op de wet in de schriftelijke polemieek over de interpretatie en het vertalen van Romeinen 7:5-6?

Hoofdstuk 1 is een inleidend hoofdstuk, waarin ik kort de beweging van het humanisme beschrijf. Het humanisme bracht het verbeteren en herzien van de Vulgata in een stroomversnelling. Dit is van belang omdat Castellio en Beza elk op hun eigen manier op deze beweging voortborduren met hun Latijnse bijbelvertalingen. Vervolgens geef ik, in volgorde van het verloop van de schriftelijke polemieek, het karakter van de vertalingen, de *Annotationes*, de *Defensio* van Castellio en de *Responsio* van Beza weer. Hierbij besteed ik veel aandacht aan het materiaal zelf. In hoofdstuk 2 geef ik antwoord op de vraag: wat zeg je als je 'wet' zegt in de tijd van Castellio en Beza? Ik behandel kort de visie en meningsverschillen over de wet van een aantal belangrijke theologen. Dit is van belang om de visie van Castellio en Beza in de context van hun tijd te kunnen plaatsen. In hoofdstuk 3 presenteer ik het onderzoeksmateriaal uit de polemieek over Romeinen 7:5-6, waarin blijkt hoe Castellio en Beza verschillen wat betreft hun visie op de geldigheid en de functie van de wet. In hoofdstuk 4 geef ik de conclusies en in hoofdstuk 5 evalueer ik de gevolgde onderzoeksmethode. Als bijlagen heb ik de uitwerking van de polemieek over Romeinen 7:5-6 opgenomen; dit betreft een eigen vertaling van alle verschillende onderdelen.

1. Nieuwe Latijnse vertalingen van de Bijbel

1.1 Het humanisme en de Vulgaat

De inhoud en de betekenis van de Bijbel was lange tijd grotendeels in handen van de kerk. De Latijnse Bijbel, de Vulgaat, deed dienst in de eredienst, waarin de priester degene was die de boodschap van de Bijbel doorgaf aan de kerkganger.

In de vijftiende eeuw kwam het humanisme op. Geleerden begonnen de werken van klassieke auteurs te bestuderen en pasten de technieken die ze hieruit leerden toe op bijbelse en patristische teksten. De Italiaan Lorenzo Valla (1405/1407-1457) maakte een vergelijking tussen de Vulgaat en de Griekse tekst van het Nieuwe Testament die hij tot zijn beschikking had en maakte aantekeningen. De Griekse tekst noemde hij de *Graeca veritas*, 'de Griekse waarheid'. Dit project met aantekeningen liep in 1448 uit op de *Collatio Novi Testamenti*.³ Poggio Bracciolini, die dit werk alleen van horen zeggen kende, bekritiseerde Valla. Rex vat zijn kritiek als volgt samen: "Poggio accused him of showing contempt for St Jerome, of tampering with the sacred text, and of undermining the entire Western theological tradition by using the concept of *Graeca veritas* to call the Latin Bible into doubt."⁴ Ondanks de kritiek van Poggio leek de visie dat de Vulgaat aan herziening toe was een geaccepteerde visie. De verschillende pogingen van geleerden leidden echter niet meteen tot een herziene Vulgaat; dit gebeurde pas als reactie op de Reformatie.⁵

In de discussies rondom de nieuwe Latijnse vertalingen is het van belang om te beseffen dat de Latijnse tekst een speciale status had, ook al was de Bijbel oorspronkelijk niet in het Latijn geschreven. De Vulgaat was al vanaf Hiëronymus (347-420) overgeleverd en had een zekere status gekregen. De Vulgaat werd enerzijds gezien als een oude heilige tekst (die weliswaar aan verbetering toe was) en anderzijds was deze Latijnse vertaling een vertaling onder vele vertalingen. Voor

---

³ Richard Rex, 'Humanist Bible Controversies', E. Cameron (ed.), *The New Cambridge History of the Bible volume III from 1450 to 1750*, New York: Cambridge University Press, 2016, pp. 61-64.

⁴ Rex, 'Humanist Bible Controversies', p. 62.

⁵ Rex, 'Humanist Bible Controversies', p. 63-64.

protestanten had de Latijnse vertaling de status van studieobject. Nieuwe Latijnse vertalingen zoals die van Castellio en Beza waren niet gemaakt om als een liturgische tekst voor in de eredienst te dienen.⁶

Desiderius Erasmus (1466-1536) en Jacques Lefèvre d'Étaples (1460-1536) bouwden voort op het werk van Valla. Erasmus liet in 1505 de *Collatio* van Valla, in de versie die hij vond in de abdij van Park, drukken met de titel de *Annotationes*. Ook gebruikte hij Valla's aantekeningen als bron bij zijn eigen *Annotationes in Novum Testamentum*.⁷ In 1516 publiceerde Erasmus zijn *Novum Instrumentum*, een herziene Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament. Deze was gebaseerd op een Griekse editie, die Erasmus als eerste opnam in de editie; in de linker kolom stond het Latijn en in de rechter kolom het Grieks. Er volgden meer edities in 1519, 1522, 1527 en 1535. De *Annotationes* werden apart gedrukt; afhankelijk van de editie werden de annotaties of apart als tweede band gedrukt of direct na de desbetreffende bijbelboeken en omvatte het geheel ook twee banden.⁸ Lefèvre d'Étaples, die zich eerst op het werk van Aristoteles had gericht, publiceerde in 1509 de *Quincuplex Psalterium*: een uitgave waarin hij vijf Latijnse vertalingen vergeleek en becommentarieerde. Drie jaar later publiceerde hij een commentaar op Paulus' brieven, waarin hij de vulgaattekst weergaf met daarbij een eigen parafrase in het Latijn gebaseerd op het Grieks. In 1515 verscheen hiervan de tweede editie. Het kwam in 1516 tot een pennenstrijd tussen Erasmus en Lefèvre d'Étaples, toen Lefèvre d'Étaples Erasmus bekritiseerde om zijn lezing van Hebr. 2:7. Erasmus reageerde met de *Apologia ad Fabrum* in 1517.⁹ Erasmus heeft in zijn carrière veel kritiek

---

⁶ B. Gordon and E. Cameron, 'Latin Bibles in the Early Modern Period', E. Cameron (ed.), *The New Cambridge History of the Bible volume III from 1450 to 1750*, New York: Cambridge University Press, 2016, pp. 187-188, 203.

⁷ Rex, 'Humanist Bible Controversies', pp. 64-65. C. Augustijn, *Erasmus*, Baarn: Ambo, 1986, p. 37.

⁸ H.J. de Jonge, 'Novum Testamentum a nobis versum: De essentie van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament', Lampas, (1982): pp. 231-248.

⁹ Rex, 'Humanist Bible Controversies', pp. 66, 70-71. H. Heller, 'Jacques Lefèvre d'Étaples', P.G. Bietenholz (red.), *Contemporaries of Erasmus a Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, vol. 2, Toronto etc.: University of Toronto Press, 1992, pp. 315-317.

gekregen van onder anderen Edward Lee, Stunica en Noel Bédá.¹⁰

Zo ontstond er een beweging waarin geleerden de techniek van de *Annotationes* inzetten bij het bestuderen van de Bijbel. Vertalingen met annotaties werden ook gebruikt om theologische standpunten weer te geven of te reageren op anderen. Dit blijkt duidelijk uit de in deze scriptie onderzochte polemiek tussen Castellio en Beza en ook uit een eerder conflict tussen Castellio en Calvijn over de predestinatieleer. In zijn *Biblia* van 1554 nam Castellio namelijk in reactie op de dubbele predestinatieleer van Calvijn een lange annotatie op bij Romeinen 9.¹¹ In 1556 bekritiseert Beza Castellio's bijbelvertaling in zijn uitgave van het Nieuwe Testament, waarna de schriftelijke polemiek begint die het onderwerp is van deze masterscriptie.

Samenvattend blijkt dat vanuit de nieuwe blik van de humanisten op de grondtalen, de betrouwbaarheid van Vulgaat ter discussie kwam te staan. Dit leidde tot nieuwe vertalingen en edities, die enerzijds bekritiseerd werden en waar anderzijds op voortgebouwd werd. Castellio en Beza gaven ook een bijbelvertaling uit: Castellio van de hele Bijbel, Beza van het Nieuwe Testament. In het volgende onderdeel wordt duidelijk hoe Castellio en Beza te werk gingen.

1.2 Het verloop en het karakter van de schriftelijke polemiek

In dit onderdeel geef ik een karakterschets van de werken van Castellio en Beza, die samen de polemiek over de Latijnse bijbelvertaling van Castellio vormen. Wat betreft de Latijnse vertalingen baseer ik mij op een eigen blik op het materiaal en secundaire literatuur. De *Defensio* en *Responsio* heb ik globaal bekeken. Ik geef aandacht aan het uiterlijke aspect van de vertalingen, omdat dit aspect extra inzicht geeft in de context van de nieuwe bijbelvertalingen. Ook is er aandacht voor de vertaalprincipes van

---

¹⁰ Rex, 'Humanist Bible Controversies', pp. 73-80.

¹¹ S. Castellio, *Biblia interprete ... Una cum eiusdem Annotationibus*, Bazel: Johannes Oporinus, 1554, annotatie bij Romeinen 9. Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, pp. 69-71, 100, 110-111. MacCulloch, *Reformation*, pp. 242-243. M.G.K. van Veen, '...Stoica Paradoxa...' Sebastian Castellio's polemic against Calvin's Doctrine of Predestination, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, Tome LXXVII (2015), pp. 325-350.

beide auteurs, aangezien de vertaalprincipes aan de orde komen in de voorwoorden, in de secundaire literatuur hierover en vooral omdat dit relevant is als achtergrond voor het onderzoek.

Biblia Interprete Sebastiano Castalione 1551 en 1554

Castellio publiceerde in 1551 en in 1554 zijn Latijnse vertaling van de Bijbel bij drukkerij Oporinus in Bazel. Aangezien ik niet heb kunnen nagaan op welke editie van Castellio Beza reageert (volgens Heinz Liebing ging de controverse over de vertaling van 1551, maar de editie van 1554 ontbreekt in zijn bronnen¹²) en of er grote verschillen tussen beide edities zijn, behandel ik beide edities.¹³ De editie van 1551 is ter inzage beschikbaar bij de Bijzondere Collecties van de Vrije Universiteit, de editie van 1554 is ter inzage beschikbaar bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.¹⁴

Uiterlijke kenmerken

De edities van 1551 en 1554 zijn op papier gedrukt in folio formaat.¹⁵ Ze bevatten naast Castellio's Latijnse vertaling van het Oude en het Nieuwe Testament, de brief aan de Engelse koning Eduard VI, tevens het voorwoord, de inhoudsopgave en de annotaties. Castellio's Latijnse vertaling is gedrukt in twee kolommen per bladzijde. In de druk van 1551 is de vertaling cursief en zijn de annotaties romeins gedrukt; in de druk van 1554 is dit andersom. De vertaling bevat geen versnummering, wel hoofdstuknummering en regelnummering (per tien regels). In de kantlijn staan verwijzingen naar teksten uit het Oude en Nieuwe Testament. Ook staat er

---

¹² H. Liebing, *Die Schriftauslegung Sebastian Castellios* (Diss. Tübingen), 1953; herdrukt in Heinz Liebing e.a., *Humanismus Reformation Konfession: Beiträge zur Kirchengeschichte* (Marburger theologische Studien 20), Marburg: Elwert, 1986, pp. 17, 49.

¹³ Wat betreft Romeinen 7:5-6 zijn er nauwelijks verschillen.

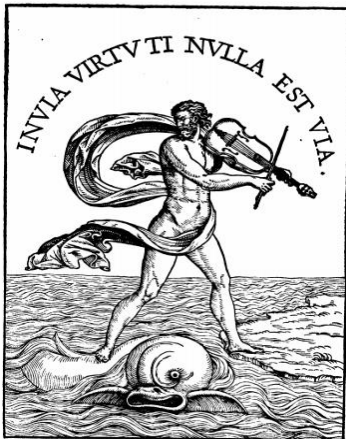
¹⁴ De editie van 1554 is online te raadplegen via de Johannes a Lasco bibliotheek: http://hardenberg.jalb.de/display_dokument.php?elementId=10742 (d.d. 4-7-2019) en in via: <https://books.google.nl/books?id=mnVRAAAACAAJ> (d.d. 4-7-2019). In deze laatste versie staan stempels van de Bayerische Staatsbibliothek München.

¹⁵ Gordon, Cameron, 'Latin Bibles in the Early Modern Period', p. 207.

regelmatig een weergave van het onderwerp of een samenvattende zin of naam in de kantlijn. Bij Genesis 1 staat bijvoorbeeld *mundi creatio*, de schepping van de wereld, en verderop *hominis creatio*, de schepping van de mens. Ook komt het regelmatig voor dat in de tekst een kleine a staat en later een b; in de kantlijn staat hier een korte opmerking bij. Aan het einde van de vertaling zijn apart de *Annotationes* opgenomen, geordend per bijbelboek en per hoofdstuk. De editie van 1554 verschilt van die van 1551 in dat het voorwoord langer is en de annotaties zijn aangevuld.

Afbeeldingen

Op de voorpagina staat het drukkersmerk van Oporinus, zoals aan de rechterkant weergegeven. Het is een man die zittend op een vis in de zee harp speelt, erboven staat het woord: Arion. Arion is een figuur uit de Griekse mythologie.

Een variant hierop staat in de editie van 1554, die waarschijnlijk in bezit is van de Bayerische Staatsbibliothek München.¹⁶ Deze, aan de linkerkant weergegeven afbeelding, staat op één van de laatste pagina's van Castello's *Biblia* gedrukt. De tekst die erboven staat is een spreuk van Ovidius uit de *Metamorfosen*, boek XIV: *Invia virtuti nulla est via*, 'geen weg is onbegaanbaar voor de deugd'.

In de lopende tekst van de Latijnse vertaling staan op de ornamenten van de hoofdletters na geen afbeeldingen. Bij de *Annotationes* staan wel afbeeldingen die

---

¹⁶ <https://books.google.nl/books?id=mnVRAAAAcAAI> (d.d. 4-7-2019).

soms de hele pagina vullen. Bij de annotaties bij het bijbelboek Koningen staan bijvoorbeeld uitgebreide plattegronden en details van de tempel en de tabernakel. Bij Ezechiël staat de hiernaast weergegeven afbeelding met de vier wezens van de proloog van Ezechiël, gevuld over de hele pagina. Dit is in beide edities het geval.

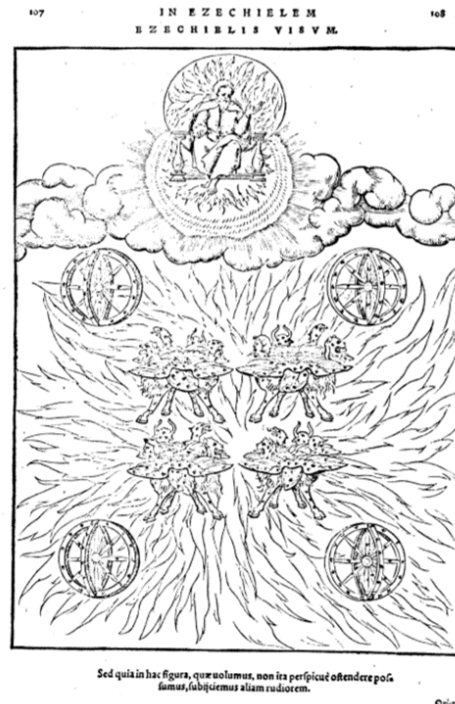
Voorwoord

In de zeven pagina's tellende *praefatio* staat dat Castellio zijn vertaling opdraagt aan de Engelse koning Eduard VI. Interessant is dat er in die tijd veel boeken aan koning Eduard werden opgedragen. Engeland was in die tijd een plek waar religieuze vluchtelingen een haven vonden.¹⁷ Castellio beschrijft in het voorwoord de aanleiding en zijn methode van vertalen. Beza reageert hierop in zijn voorwoord en in de *Defensio* komt Castellio hier op terug.¹⁸

Het voorwoord wordt gevolgd door een twee pagina's tellende 'waarschuwing van Sebastiaan Castellio aan de lezers' ('*Sebastiani Castalionis ad Lectores Admonitio*').

De totstandkoming van de vertaling en Castellio's hermeneutiek

Castellio heeft zowel het Oude als het Nieuwe Testament vertaald. Hij begon met zijn project toen hij in Genève was en maakte zijn werk af in Bazel. Castellio's visie op de tekst van de Bijbel en het vertalen hiervan ontwikkelde zich gedurende zijn leven. Veel van zijn eerste werken heeft hij geschreven met pedagogische doeleinden

¹⁷ Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, pp. 57-58.

¹⁸ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', pp. 54-59.

om zijn leerlingen in Genève goed Latijn te leren. In zijn *Dialogi Sacri* (1543-1545) en verschillende gedichten heeft hij bijbelteksten verwerkt waaruit de goede moraal blijkt.¹⁹ Niet veel later, gevormd door politieke en persoonlijke gebeurtenissen in Genève, belandde hij in Bazel. Hier publiceerde hij in 1546 de *Moses Latinus*, een vertaling van de Pentateuch. Zijn doelstelling hierbij was om een vertaling te maken in goed Cicero-Latijn, niet in de “tale Kanaäns”.²⁰ Gordon en Cameron beschrijven dit als volgt:

He wrote that the books of the Pentateuch were of literary as well as spiritual importance, and sought to make Moses the stirring orator in Latin that he believed him to be in Hebrew. The language of God, he argued, was not German or French, nor Latin, Greek or Hebrew – these were unimportant human accents, added to the true language of God, which was that of the Spirit. Scripture is dictated by the Spirit and recorded by human hands; it is correctly understood, whatever human tongue it happens to be in, when faith is present and animated by the Spirit.²¹

Castellio was van mening dat Hebreeuws geen groter gezag had dan een andere taal. Bij vertalen was het belangrijk dat de betekenis, *res*, omgezet werd in de doeltaal, *verba*. De Hebreeuwse taal met hebraïsmen moest omgezet worden in elegant Latijn. De inspanning van de vertaler bestond er niet alleen uit om de betekenis van de tekst weer te geven, maar ook om de literaire smaak te laten proeven, zoals mooi wordt beschreven door Gomez-Geraud en Millet. Het onderscheid tussen *res* en *verbum* en de hebraïsmen zijn een groot punt van discussie in de polemieken tussen Castellio en Beza. Dit is in de voorwoorden te lezen en komt ook terug in de *Defensio* en de

---

¹⁹ Liebing, ‘Die Schriftauslegung Sebastian Castellios’, pp. 48-49.

²⁰ Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, pp. 50-51. Gordon, Cameron, ‘Latin Bibles in the early modern period’, p. 207.

²¹ Gordon, Cameron, ‘Latin Bibles in the early modern period’, p. 208. Zie ook Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, p. 51. Zij verwijst in een voetnoot naar de *Moses Latinus* van Castellio en naar M.C. Gomez-Géraud, ‘Traduire et translater. La Bible de Sébastien Castellion’, *Camena* 3 (2007), pp. 1-10 en naar *La Genève*, 1555 van Castellio. Liebing schrijft ook uitgebreid in zijn dissertatie over specifieke keuzes die Castellio maakte in de *Moses Latinus*: Liebing, ‘Die Schriftauslegung Sebastian Castellios’, pp. 96-97.

Romeinen omvat nog geen drie pagina's in de editie van 1551. Op pagina 13 is de bladspiegel te zien van de annotaties bij Romeinen 5, 6, 7, 8, 11 en 12. In de editie van 1554 zijn dit acht pagina's. De reden hiervoor is de eerder genoemde annotatie bij Romeinen 9; deze annotatie is opvallend qua grootte (meer dan vijf pagina's) en bevat Castellio's visie op de predestinatieleer.²⁴ Castellio noemt in zijn annotaties nauwelijks andere schrijvers; zo wordt bijvoorbeeld Erasmus nergens genoemd in tegenstelling tot zijn *Defensio*.²⁵ Vaak zijn de annotaties grammaticale en etymologische verhandelingen.²⁶

Novum D. N. Christi Testamentum, 1556 – Beza

In 1556 publiceerde Beza zijn *Novum Testamentum* bij de drukkerij van Robertus Stephanus in Genève. Deze bijbeluitgave, met in het bijzonder zijn *Annotationes*, is het begin van de schriftelijke polemiek met Castellio over de vertaling van Bijbel in het Latijn. In zijn voorwoord en annotaties bekritiseert Beza vele bijbelvertalers, waaronder Castellio en zijn Latijnse vertaling. Hij noemt Castellio echter niet bij name, maar schrijft over 'iemand' ('quidam', 'iste' of 'ipse').²⁷

Uiterlijke kenmerken

Beza's *Novum Testamentum* is net als de *Biblia* van Castellio op papier gedrukt op folio formaat. Het bevat de tekst van de Vulgaat aan de linkerkant van de pagina; deze neemt minder dan 1/3^e van de breedte van de pagina in. Daarnaast staat in grotere drukletter en over een breder stuk van de pagina, de vertaling van Beza.

---

²⁴ Van Veen, '...Stoica Paradoxa...', pp. 325-350. Het is opvallend dat Liebing niet op de hoogte lijkt te zijn van de annotatie bij Romeinen 9 in de editie van 1554. In zijn bronnenlijst blijkt ook dat hij niet gebruik heeft gemaakt van de *Biblia* van 1554, maar alleen van de *Biblia* 1551 en de Franse *Bible* van 1555. Liebing schrijft dat de annotatie bij Romeinen 9 door censuur uit de editie van 1551 is gehaald en dat de annotatie voor het eerst in 1613 in Gouda als traktaat is gedrukt. Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 50.

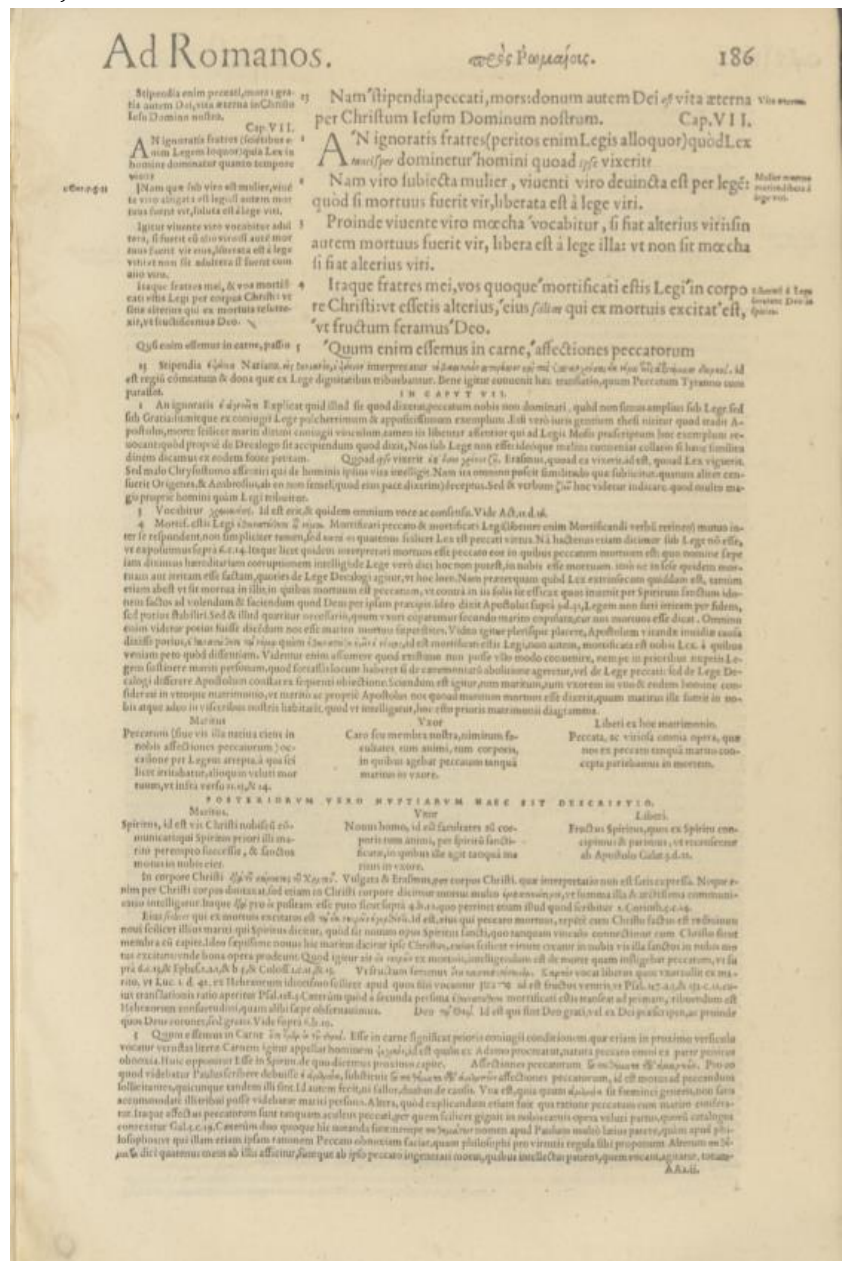
²⁵ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 40. P.G. Bietenholtz, *Encounters with a Radical Erasmus. Erasmus' Work as a Source or Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto: UTP, 2009, p. 106.

²⁶ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 100.

²⁷ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 49.

Boven zijn vertaling staat 'een nieuwe vertaling uit het Grieks' ('nova ex graeco translatio'). De Griekse tekst die Beza als basis heeft gebruikt, is waarschijnlijk de Griekse tekst van Stephanus uit zijn vierde editie van 1551.²⁸ De tekst bevat daarom ook versnummering; Stephanus was namelijk degene die versnummering aanbracht. In de kantlijn staan verwijzingen naar teksten uit het Oude en Nieuwe Testament. Ook staan er af en toe korte samenvattingen, woorden of namen in de kantlijn.

De annotaties staan op dezelfde pagina gedrukt als de vertaling. De annotaties nemen hiermee een opvallende plaats in. Op de afbeelding hiernaast is de bladspiegel uit Beza's *Novum Testamentum* (1556) bij Romeinen 7:4 te zien. Links boven staat de vulgaafttekst van Romeinen 7:1-5 met daarnaast in grotere drukletter de vertaling van Beza.

²⁸ J.L.H. Krans, *Beyond What Is Written. Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament* (NTTS 35; Leiden, Boston: Brill, 2006), pp. 206, 216-227.

Daaronder staan zijn annotaties per vers uitgewerkt, met in dit geval zelfs een uitgewerkt schema waar ik in hoofdstuk 3 op terugkom. Aan dit voorbeeld is te zien dat de vertalingen soms nog geen 1/3^e deel van de pagina in beslag nemen en de annotaties meer dan 2/3^e deel. Er zijn pagina's waarin tussen alle aantekeningen nog twee verzen te onderscheiden zijn. Op andere plaatsen zijn er minder annotaties, zoals bij Openbaring.

Aan het einde van deze bijbeluitgave staat een uitgebreide namenlijst van mannen, vrouwen, plaatsen, bergen met erboven een korte toelichting van Stephanus; de lijst lijkt bedoeld te zijn voor studiedoeleinden.

Afbeeldingen

Op het voorblad van het *Novum Testamentum* staat het drukkersmerk van Stephanus. Er is een boom te zien waar takken afbreken en afvallen. Om de takken die er niet afgevallen zijn, zitten een soort bollen touw gebonden. Er staat een man naast met geheven arm met zijn vinger omhoog wijst. Parallel aan zijn geheven arm staat de tekst: 'Noli Altum Sapere', 'wil niet de hoogte (of de hemel) kennen'. In andere woorden: wees niet hooghartig. Dit blijkt een deel te zijn van Romeinen 11:20.

Afgezien van de eerste letter van het voorwoord, bevat geen enkele beginletter in de vertaling ornamenten. Bij Castellio daarentegen begint elk bijbelboek met een versierde majuskel. In de lopende tekst en dus ook in de annotaties heb ik geen afbeelding gezien.

Voorwoord

In het drie pagina's tellende voorwoord 'Theodorus Beza christianis lectoribus salutem et pacem a domino', gericht aan christelijke lezers, beschrijft Beza de

aanleiding van vertalen, de noodzaak van een verbeterde vertaling. Hij noemt meerdere collega's. Erasmus wordt al snel en uitgebreid genoemd en ook Castellio komt, als 'quidam nuper', aan de orde met zijn visie op hebraïsmen.

De vertaling

Wat betreft de vertaling staat Beza in de lijn van Calvijn. Gordon beschrijft dit als volgt:

Beza's views of Scripture were largely in accord with those of Calvin, emphasising a high view of authorship and a grammatical, philological and historical interpretative approach. Every passage of the Bible must be interpreted contextually, though it was crucial to determine the underlying harmony among the canonical texts. Like Bucer, Bullinger and Calvin, Beza asserted unequivocally that biblical exegesis was primarily to serve the life of the church. Distinctive in Beza, however, was a more pronounced tendency towards doctrinal formulation and polemic in his writings on the Bible. This occurred most notably in his fierce assault on the work of Sebastian Castellio, whom he accused of privileging Ciceronian style over linguistic accuracy in his translation of Scripture. Beza's *Annotationes* also gave expression to his clear Christological reading of the Old Testament, and in this his work proved formative for the Reformed tradition.²⁹

Beza vond in tegenstelling tot Castellio dat ook de taal, *verba*, van de Bijbel goddelijk geïnspireerd was.³⁰ Beza probeert dus dichtbij de constructie van de grondtaal te blijven in zijn vertaling. Een voorbeeld is zijn vertaling van Romeinen 2:15:

Stephanus οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυροῦσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων,

---

²⁹ B. Gordon, 'The Bible in Reformed Thought (1520-1750)', *The New Cambridge History of the Bible volume III from 1450 to 1750*, (2016): p. 474.

³⁰ M.C. Gomez-Géraud en O. Millet, 'La rhétorique de la Bible chez Bèze et Castellion d'après leur controverse en matière de traduction biblique', in: I. Backus, *Théodore de Bèze (1519-1605). Actes Du Colloque De Genève (septembre 2005)* (Travaux d'Humanisme et Renaissance 424) Genève: Droz, 2007, p. 432.

Castellio Qui quidem ostendant legis opus in suis animis inscriptum: id quod testabitur eorum conscientia: et utrorumque cogitationes eos vel accusabunt, vel defendent, quo die iudicabit³¹

Beza Ut qui ostendant opus Legis scriptum in cordibus suis, una testimonium reddente ipsorum conscientia, et cogitationibus sese mutuo accusantibus, aut etiam excusantibus)³²

Castellio neemt hier de vrijheid om 'in die' uit vers 16 naar vers 15 te verplaatsen. Ook verandert hij de participia praesens in futurum werkwoorden. Beza blijft dichter bij de Griekse constructie en uit in zijn annotatie kritiek op de wijzigingen die Castellio maakt.

De Annotationes

Alleen al vanwege het feit dat de annotaties op dezelfde pagina gedrukt zijn als de Latijnse vertaling, nemen deze, in vergelijking met de annotaties van Castellio, een veel prominentere plaats in. Daarbij komt dat Beza aanzienlijk meer annotaties heeft dan Castellio.

Na het bestuderen van enkele annotaties bij de brief aan de Romeinen, kan ik zeggen dat de aard van zijn annotaties uitgebreid en gevarieerd is. Zo noemt hij bijvoorbeeld vertalingen, annotaties en interpretaties van andere schrijvers zoals Origenes, de Vulgaat, Augustinus, Ambrosius en Erasmus. Deze vergelijkt hij met zijn eigen vertaling, keurt goed of bekritiseert deze schrijvers in hun keuze. Hij kijkt heel nauwkeurig naar de precieze constructie. Al met al moet Beza een flinke verzameling aan vertalingen, commentaren en annotaties geraadpleegd hebben, of laten raadplegen door zijn leerlingen, bij het schrijven van zijn annotaties. Naast de precieze vertaling, gaat hij soms ook uitgebreid in op de betekenis van een woord of

---

³¹ Mijn vertaling: 'Zij tonen het werk van de wet die in hun geesten geschreven staat: dat wat het geweten van hen zal bevestigen: en beide gedachten zullen hen ofwel aanklagen, ofwel verdedigen, op de dag waarop hij zal oordelen'

³² Mijn vertaling: 'Dat wie het werk van de Wet tonen die geschreven staat in hun harten, met één geweten een getuigenis geeft van henzelf, en doordat ze zichzelf met gedachten aanklagen of zelfs vrijpleiten.'

het vers. Bij Romeinen 2:27 behandelt hij bijvoorbeeld zijn visie op de wet naar aanleiding van het woord γράμμα. (Zie hoofdstuk 3)

Castellio, de enige tijdgenoot die Beza regelmatig noemt, krijgt de meeste kritiek. In de editie van 1556 wordt Castellio niet bij name genoemd, maar als 'iemand' ('quidam') aangeduid waarna Beza een deel van zijn vertaling citeert, beginnend met een hoofdletter. Het was dus eenvoudig te achterhalen wie met 'iemand' bedoeld werd. Een voorbeeld is zijn annotatie bij Romeinen 4:9.

Ik weet niet wat in de geest van diegene is gekomen, toen hij dit vers zo vertaalde: ' Betreft dus de zaligspreking de besnijdenis, of liever de voorhuid [de onbesneden toestand]?' Want καί kan niet μάλλον betekenen, behalve door middel van een geheel geforceerde vertaling: en de argumentatie vereist een andere vertaling.³³

De annotaties van Beza zijn het uitgangspunt van Castellio's *Defensio* die hij als reactie op de kritiek publiceerde.

Castellio – 1562 – Defensio

Zes jaar na de publicatie van Beza's *Novum Testamentum* verschijnt in januari 1562 Castellio's *Defensio* bij de drukkerij van Johannes Oporinus in Bazel. Dit is Castellio's reactie op de kritiek die Beza op zijn vertaling heeft geuit. Op de laatste pagina van de *Defensio* schrijft hij dat hij deze deels in mei 1557 en deels in december 1561 geschreven heeft.³⁴ Liebing schrijft dat censuur een rol heeft gespeeld bij de vertraging van zijn publicatie.³⁵

---

³³ Beza, *Novum Testamentum* 1556, p. 180. 'Itaque nescio quid in mentem venerit cuidam, cum totum hunc locum sic interpretaretur: Haec igitur beatitudo in circumcisionem ne cadit, an potius in praeputius? Nam καί non potest significare μάλλον, nisi admodum violenta interpretatione: et poscit argumenti series aliam interpretationem.'

³⁴ S. Castellio, *Defensio suarum translationum Bibliorum, et maxime Novi Foederis ...*, Bazel: Johannes Oporinus, 1562, p. 233. 'Haec scribebam BASILEAE, partim anno 1557, mense Maio: partim anno 1561, mense Decembri.'

³⁵ 'Castellio verfaßte teils im Jahre darauf, teils in 1561 eine Verteidigungsschrift, deren Druck jedoch auf Eingreifen der Baseler Zensur bis ins Jahr 1562 immer wieder ausgesetzt werden mußte. In einem Brief an Beza vom 16. Juni 1558 äußert er den Wunsch, man möge die wechselseitigen Ausstellungen an den Übersetzungen des Neuen Testaments gemeinsam veröffentlichen.' Liebing, 'Die

De naam van het werk is *Defensio suarum translationum Bibliorum, et maxime Novi foederis.* De *Defensio* is ter inzage beschikbaar bij de bijzondere collecties van de Universiteit van Amsterdam.

Uiterlijke kenmerken

De *Defensio* is qua formaat veel kleiner dan de bijbels, het is namelijk een octaaf. Het omvat 237 pagina's. Op het voorblad staat kort wat de inhoud van het werk is, namelijk onder andere het verklaren van moeilijke bijbelteksten, het ontkrachten van kritiekpunten en het aantonen van de fouten van tegenstanders.³⁶ Ook staat er een soort boodschap aan de lezer op het voorblad: 'onderzoek, voordat je oordeelt'.³⁷ Wederom is er een variant op het drukkersmerk van Oporinus te zien.

De *Defensio* bevat een *praefatio*, een voorwoord van vier pagina's gevolgd door veertien pagina's waarin Castellio weerlegt wat Beza in het voorwoord van zijn *Novum Testamentum* over hem zegt. Hierin benadrukt Castellio opnieuw het onderscheid dat wordt gemaakt tussen *res* en *verba*.³⁸ Daarna gaat hij in op de kritiek op specifieke bijbelteksten.

SEBASTIANI
CASTELLIONIS DEFENSIO
suarum translationum Biblio-
rum, & maxime Novi
foederis.

In qua, eum in illis religiose (contra
quam à quibusdam traductus est) uer-
fatum fuisse demonstratur, reprehensa
diluuntur, multi difficiles loci enu-
cleantur, & insuper aduersa-
riorum errores ostèn-
duntur.

Antequam iudices, cognosce.

BASILEAE, PER IOAN-
nem Oporinum.

Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 49. van der Woude, 'Censured Passages from Sebastian Castellio's *Defensio suarum translationum*', pp. 259–279.

³⁶ Castellio, *Defensio*, titelpagina. 'In qua, eum in illis religiose (contra quam a quibusdam traductus est) versatum fuisse demonstratur, reprehensa diluuntur, multi difficiles loci enucleantur, et insuper adversariorum errores ostenduntur.'

³⁷ 'Antequam iudices, cognosce'.

³⁸ Op pagina 17 van de *Defensio* reageert Castellio op de hebraïsmen. Zie ook Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', pp. 96-99.

De opbouw van het vervolg van de *Defensio* is een afwisseling van de standaard gedrukte *Reprehensio* gevolgd door de cursief gedrukte *Defensio*. In de *Reprehensio* herhaalt Castellio eerst de 'aanklacht' van Beza, zoals Beza in zijn annotaties bij zijn *Novum Testamentum* heeft geschreven en in zoverre het over Castellio zelf gaat. Castellio neemt deze annotaties vrijwel letterlijk over, op een verschil in leestekens en hoofdletters na. Vervolgens reageert hij in de *Defensio* op deze annotaties met een uiteenzetting van eigen argumenten. Zo is het hele werk opgebouwd; het herhalen van de kritiek van Beza en Castellio's reactie hierop. Aan de rechterkant staat hiervan een voorbeeld.

Wanneer Castellio alle kritiek uit de annotaties heeft behandeld, voegt hij een eigen lijst met kritiek op Beza toe. Dit begint op pagina 171 met de 'algemene fouten van de tegenstander' ('adversarii errores generales') waarin hij in twee punten reageert op de *Praefatio* van Beza, waaronder op de hebraïsmen. Hij vervolgt door specifieke verzen waar hij het oneens is met Beza per stuk langs te gaan ('ad singula'). Hierin verdedigt hij niet alleen zichzelf, maar ook bijvoorbeeld Erasmus die door Beza van o.a. pelagianisme wordt beschuldigd.³⁹ Ongeveer een kwart van

DEFENSIO. 73
dum, & nos in Luca 2. nonnihil de Christo scripsimus, & Paulus hic aperte docet: sicut iste ritè annotat, & nos aliquid mox scribemus.

REPREHENSIO ROM. 7. SV-
per uerbis, Ei mortui qua tenebamur.

In quo *ἐφ' ὧν*. Sic dicere maluit Paulus, quàm *ἐφ' οὗ*: ut doceret, hunc maritum (ui delictet peccatum) intra nos esse. Sic enim explicare malo propriè, quàm ut accipiat pro *ἡ*, uel ut instrumenti sit nota Ab. Hoc uel non uidit, uel neglexit, quidam, interpretatus, Qua tenebamur.

DEFENSIO.

Fefellit eum, quòd in principio capitis legē non uult sustinere mariti personam: quod fortassis locū haberet, inquit, si de ceremoniarum abolitione ageretur, uel de lege peccati. Sed de lege Decalogi differere Apostolum, constat ex sequenti obiectione. Hæc est una ratio. Alteram postea affert his uerbis: Nam legem pro marito accipi non debere, toties ex Paulo liquet, quoties esse nos peccato mortuos dicit, quatenus scilicet mariti personā sustinemus.

Ad primum ergo respondeo, etiam Decalogi legem Christiano esse mortuam. Lex enim iusto *Decalogi lex Christiano mortua.*

e s posita

³⁹ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', p. 40, Liebing verwijst naar Castellio, *Defensio*, pp. 190, 193, 197, 207.

de *Defensio* is gewijd aan nieuwe kritiek van Castellio aan Beza's adres.

Beza – 1563 - Responsio

Snel reageert Beza op de *Defensio* in zijn *Responsio* in 1563. Dit werk heeft Beza wederom gedrukt bij Stephanus in Genève. Dit keer bij Henri Stephanus, die de drukkerij van zijn vader Robertus Stephanus voortzette. De hele naam van het werk is *Responsio ad defensiones et reprehensiones Sebastiani Castellionis, quibus suam Novi Testamenti interpretationem defendere adversus Bezam et eius versionem vicissim reprehendere conatus est*. De *Responsio* is ter inzage beschikbaar bij de Bijzonder Collecties van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Uiterlijke kenmerken

De *Responsio* heeft net als de *Defensio* het formaat van een octaaf. Op de titelpagina is een variant op het drukkersmerk van Stephanus te zien. Het werk omvat 232 genummerde pagina's, waarna drie pagina's volgen met de index van 'woorden en formules die in dit antwoord [de *Responsio*] worden uitgelegd' en een lijst met 'bijbelteksten die door Castellio verdraaid zijn en die in dit antwoord door Theodoor Beza uitgelegd worden.'⁴⁰ In het voorwoord van veertien pagina's gaat Beza onder andere in op de semi-Pelagianen; dit zijn mensen die de werkelijkheid van de erfzonde ontkennen. De term komt voor eerst voor bij Beza. Uit het voorwoord komt het beeld naar voren dat Castellio niemand anders is dan de voor hem hedendaagse equivalent van Julianus van Eclanus, een belangrijke Pelagiaan uit de 5e eeuw.⁴¹ Ook

---

⁴⁰ Beza, *Responsio*, p. '233'. 'Index vocum et formularum quae in hac responsione explicantur.' En 'Loci scripturae a Castellione depravati, et in hac responsione per Th. Bezam declarati.'

⁴¹ I. Backus en A. Goudriaan, "Semipelagianism": The Origins of the Term and its Passage into the History of Heresy', *Journal of Ecclesiastical History* (2014): pp. 25-46, 38.

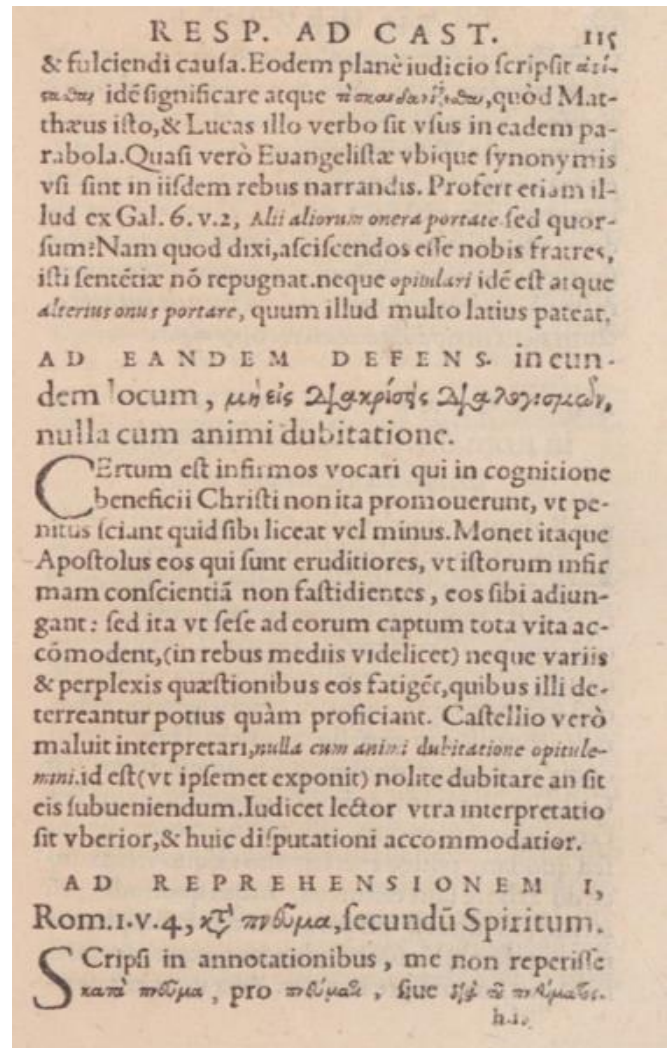
weidt hij opnieuw een deel aan de hebraïsmen die Castellio heeft wegvertaald.

Na het voorwoord begint Beza, vanaf het evangelie van Matteüs, aan zijn antwoord en loopt hij alle opmerkingen na. Hij herhaalt Castellio's *Defensio* en geeft zijn *Responsio*. De nieuwe kritiek die Castellio aan het einde van de *Defensio* op Beza geuit heeft, behandelt Beza steeds na zijn reactie op het desbetreffende bijbelboek. Dus Beza voegt de bespreking van de kritiek samen, waar dit bij Castellio een apart onderdeel is. Bij de brief aan de Romeinen ziet dit er als volgt uit: Beza reageert eerst in zestien pagina's op Castellio's verdediging van Romeinen 2:15, 2:27, 4:9, 7:5, 7:6, 8:10, 11:29, 14:1 en 15:7. Vervolgens reageert hij in zeven pagina's op Castellio's kritiek op zijn vertaling betreffende Romeinen 1:4, 6:5-6, 7:14, 9:6 en 13:11. Hiernaast staat het begin van zijn antwoord op de kritiek van Beza.

Beza's vertaalprincipe.

De *Responsio* biedt meer informatie over het vertaalprincipe van Beza. Mirjam van Veen beschrijft, met als bron de *Responsio*, Beza's uitingen van zijn vertaalvisie in reactie op Castellio's vertaling en *Defensio*:

Tegenover Castellio benadrukte Beza dat Woord en Geest één op één aan elkaar waren gekoppeld. Wie dat ontkende (en dat deed Castellio) betoogde volgens hem niets anders dan de zogenaamde geestdrijvers. Wie stelde (en dat deed Castellio ook) dat de Bijbel niet geschikt was om alle strijdfragen van de zestiende eeuw op te

lossen, verduisterde de helderheid van de Schrift. Voor het vertaalprincipe van zijn opponent had Beza geen goed woord over. Door te kiezen voor een vertaling in goed Latijn of goed Frans, ontkende Castellio dat niet alleen de inhoud van de Schrift was geïnspireerd, maar ook de zinswendingen. Omdat niet alleen de inhoud van de Bijbel door de Geest gedictieerd was, maar ook de woorden en het idioom, zouden Griekse en Hebreeuwse zinswendingen in een vertaling moeten worden gehandhaafd, betoogde Beza. Hij deelde bovendien de opvatting dat het Hebreeuws sterker dan andere talen expressie gaf aan de goddelijke waarheid.⁴²

Novum Testamentum, 1565 – Beza

Na de *Responsio* volgt geen antwoord van Castellio. Castellio is in 1563 overleden. Beza gaat door met publiceren en in 1565 wordt zijn herziene editie van het *Novum Testamentum* gedrukt in Genève. Het voorwoord is langer en het woord wordt tot koningin Elizabeth gericht. Wat betreft de annotaties bij Romeinen 7:5-6 zijn er geen wijzingen.

Uiterlijke kenmerken

Deze uitgave bevat grotendeels de Griekse tekst van Stephanus van 1551, die zijn zoon Henri Stephanus heeft herzien.⁴³ Het zijn dus geen twee kolommen zoals in de editie van 1556, maar drie kolommen. Een ander opvallend element is dat op de voorkant een soort reclame staat voor

⁴² Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, pp. 54-55. Beza, *Responsio*, pp. 6-8, 223-224.

⁴³ Krans, *Beyond What is Written*, pp. 205-206.

Beza's *Responsio* die kennelijk los verkrijgbaar is.⁴⁴ Er staat namelijk:

RESPONSIO eiusdem ad Seb. Castellionem, in qua multi N. Testamenti et harum in ipsum annotationum loci accuratissime excutiuntur, seorsum excusa prostat.⁴⁵

Het antwoord van dezelfde [Beza] aan Sebastian Castello, in welke vele plaatsen van het Nieuwe Testament en in zijn eigen annotatie precies worden uitgewerkt, is los gedrukt te koop.⁴⁶

Tot zover het karakter en het verloop van de polemieek tussen Castello en Beza in grote lijnen. Voor ik inga op de wet in de zestiende eeuw wil ik globaal en op basis van de analyse van verschillende verzen uit Romeinen, iets zeggen over opvallende zaken in de polemieek rondom de brief aan de Romeinen. Deze evaluatie is resultaat van het doorwerken van de polemieek over Romeinen 2:15; 2:27; 4:9; 7:5,6; 8:10; 11:29; 14:1 en 15:7. Na deze analyse heb ik mij gericht op Romeinen 7:5-6, maar de vondsten uit deze analyse zijn relevant om een inhoudelijke schets te geven van hoe de pennenstrijd verliep.

1.3 Evaluatie van de vertaalvisies en verloop van de polemieek in de brief aan de Romeinen

Dat Castello meer betekenisgericht vertaalt en zich niet gebonden voelt aan de precieze taalconstructies van het Grieks, blijkt uit de analyse van de polemieek over de brief aan de Romeinen. In de literatuur wordt gesproken over het verschil tussen *res* en *verba*, iets wat Castello zelf ook uitlegt in zijn voorwoord. Beza heeft kritiek op de precieze vertaling van Castello, op onder andere een toevoeging van een woord, een prepositie, de grammaticale constructie en op zijn woordkeuze. Castello antwoordt hier bijna standaard dat het hem niet om de precieze constructie gaat, maar om wat Paulus bedoelt. In Romeinen 7:5 zegt hij dat Paulus varieert. Ook Romeinen 4:9 is een voorbeeld waaruit deze visie op het vertalen blijkt. Castello zegt over het punt van de besnijdenis bij Abraham, dat het niet om de historische laag

---

⁴⁴ Jan Krans wees mij op dit interessante gegeven.

⁴⁵ Voorblad, T. Beza, *Novum D. N. Iesu Christi testamentum*, Genève: Robertus Stephanus, 1565.

⁴⁶ Eigen vertaling.

gaat, namelijk dat Abraham pas nadat hij geloofde werd besneden, maar dat het gaat om het geloof van Abraham. In de literatuur wordt ook gezegd dat het Castellio uiteindelijk om de geestelijke betekenis gaat. Dit thema is heel duidelijk te zien in Romeinen 8:10. Hij maakt hier onderscheid tussen lichaam en Geest, de oude en de nieuwe mens. Over oude en de nieuwe mens gaat hij tot in detail in op de woorden van Paulus over de opstanding van de lichamen. Hij ziet de betekenis geestelijk, en past dit soms ook heel letterlijk toe in de tekst.

Uit zijn vertaling en zijn kritiek blijkt dat Beza liever vasthoudt aan de grondtekst, aan Paulus' woorden. Bijna bij ieder vers zegt hij dat Castellio afwijkt van de constructie, het Grieks. Toch zegt Castellio zelf dat hij vasthoudt aan Paulus' woorden. Ze hebben dus een andere opvatting over wat 'Paulus' woorden' inhouden. Bij Castellio gaat het erom wat Paulus heeft bedoeld, bij Beza gaat het erom wat Paulus precies heeft opgeschreven. Bij Castellio speelt de ratio mee en zijn geloof in de verbetering van de morele mens. Dit blijkt uit Romeinen 14:1 en 15:7. Dat men een mens met een zwak geloof moet aanvaarden gaat voor Castellio niet ver genoeg: Paulus bedoelt dat we deze mens moeten helpen. Met argumenten waarmee hij de Griekse woorden eerder in betekenis beperkt dan uitbreidt, komt hij hiertoe. Beza is het hier niet mee eens: hij is van mening dat 'iemand helpen' en 'zijn lasten dragen' iets anders is.

Betekenis van woorden

Castellio legt de betekenis van een vers vaak uit in verbinding met andere bijbelteksten. In het geval van Romeinen 14:1 en 15:7 haalt hij er teksten bij die ongeveer dezelfde betekenis hebben. Castellio versmalt hier de betekenis van de werkwoorden *προλαμβάνω* en *ἀντιλαμβάνω*. Ze betekenen allemaal 'helpen'. Dit gaat in tegen Beza's visie: hij wil het specifieke Griekse woord omzetten in het Latijnse equivalent. Het is interessant dat Castellio de parabel van het zaad als voorbeeld geeft. De parabellen in Lucas 8 en Matteüs 13 betekenen hetzelfde, maar er wordt een ander woord gebruikt. Hiermee laat hij zien dat er variatie is in gebruik van woorden in de evangeliën. Beza is het hier niet mee eens: alsof de apostelen zomaar wat variëren!

Gebruik van andere auteurs

Beza haalt in zijn aantekeningen verschillende auteurs aan. De werkwijze van Beza wordt hierdoor heel duidelijk in zijn annotaties: Je ziet dat hij naast het Grieks van Stephanus, Erasmus' Nieuwe Testament en zijn annotaties, Castellio's vertaling(en), de Vulgaat en het werk van Origenes en van meer kerkvaders op de tafel heeft liggen. Castellio verwijst in zijn aantekeningen nauwelijks naar andere auteurs. Ook in zijn reactie op Beza's annotaties noemt hij alleen Luther twee keer als autoriteit om zijn vertaling te verdedigen. Hij noemt Luther overigens niet bij name, maar uit de vertaling blijkt dat hij op Luther doelt.⁴⁷ Uit de dissertatie van Liebing blijkt dat Castellio Origenes en Erasmus bijvoorbeeld wel in zijn nieuwe aanklachten tegen Beza in zijn *Defensio* noemt. Beza noemt Luther naar mijn weten niet in zijn annotaties. Beza reageert beide keren ook niet op Castellio's beroep op de Duitse vertaling.

Het niet reageren op een argument van de ander is ook iets wat regelmatig gebeurt. Ze reageren maar gedeeltelijk op elkaars argumenten. Beza herhaalt in de *Responsio* vaak wel zijn eigen kritiek en het antwoord van Castellio, maar hierin is hij niet altijd volledig. In zijn *Responsio* bij 2:27 noemt Beza de vergelijking met de Duitse vertalingen niet en ook gaat hij bijvoorbeeld niet inhoudelijk in op Castellio's punt over zijn veranderingen en weglatingen. Hij zegt simpelweg dat Castellio de boel verdraait. Ook zegt Beza verschillende keren dat Castellio zijn misvattingen moet herzien.

Het verloop van de discussie

Beide geleerden komen vrijwel nooit nader tot elkaar en op sommige momenten gaat het er fel aan toe. Beza roept Castellio een aantal keer op om zijn fouten te herzien,

---

⁴⁷ Castelio, *Defensio*, p. 66 (Romeinen 4:9). Mihi vero καί hoc loco non est μάλλον, sed est supervacaneum. Quemadmodum et cuidam Germano interpreti, qui sic transtulit: Gehet si uber die beschneidung, oder uber die vorhaut? 'voor mij is καί op deze plaats niet μάλλον, maar het is overbodig. Zoals ook voor een zekere Duitse interpreet, die het zo heeft vertaald: Gehet si uber die beschneidung, oder uber die vorhaut?' Hij refereert hij aan een zekere Duitse vertaling, waarschijnlijk de Lutherbijbel. Cameron schrijft kort over de relatie tussen Luthers en Castellio's hermeutiek. Cameron, 'The Luther Bible', pp. 226-227.

zijn misvattingen terug te nemen en op te houden met liegen (met name in Romeinen 7:6). Beza neemt zelfs een aantal keer scheldwoorden in de mond: Castellio is een vieze papist, een sycofant of een bedrieger, hij is onwaardig voor de kerk, hij verdraait teksten en Beza spreekt zijn zorgen uit over Bazel.⁴⁸ Deze scheldwoorden lijkt hij vooral te gebruiken bij zijn *Responsio* bij Romeinen 7:6 en 8:10, de verzen waar theologisch veel op het spel staat. Castellio reageert minder emotioneel. Ik heb het idee dat hij bij Romeinen 7:6 op een wat meer retorische wijze steken onder water geeft, door zo letterlijk binnen het ene vers te blijven, terwijl hij dat normaal niet per se doet. De letterlijkheid van het vers paste in dit geval ook bij zijn visie op de wet. Andere keren lijkt Beza's oordeel milder te zijn, hoewel dat ook een retorisches middel kan zijn waarmee hij eigenlijk zegt dat hij het gelijk aan zijn kant heeft: Beza concludeert twee keer dat hij het oordeel wie de beste vertaling heeft gemaakt aan de lezer overlaat, bij Romeinen 11:29 en 14:1 en 15:7.

In de volgende hoofdstukken komen de verschillende visies op de wet aan de orde.

---

⁴⁸ Beza, *Responsio*, p. 110 (Romeinen 7:6): 'Haec mea sunt verba, ex quibus nemo non videt sycophantam esse Castellionem, quum dicit Legem in hac descriptione esse praetermissam.' Dit zijn mijn woorden, uit welke duidelijk blijkt dat Castellio een sycofant is, omdat hij zegt dat de wet in deze beschrijving weggelaten is.'

Beza, *Responsio*, p. 113 (Romeinen 8:10) '[...] dico, affirmo, vociferor, te impurum esse Papistam, blasphemum in Dei gratiam, indignum quem Christiana Ecclesia in suis visceribus foveat. Et Basiliensis Ecclesiae pastores obtestor per Dei nomen, ut quando sua patientia nihil adhuc apud te promoverunt, tandem aliquando te agnoscere, et prout dignus es tractare malint, quam tua larva decepti, tantas sordes diutius cum Ecclesiarum offensione, tolerare.' 'Ik zeg, ik verzeker, ik roep dat je een smerige papist bent, dat je godslasterlijk bent over de genade van God, dat je een onwaardige bent, die de christelijke kerk in haar eigen misdaden bevordert. En ik smeed de pastores van de Bazelse kerk in de naam van God, dat wanneer ze bij jou niets hiervan door eigen onverschilligheid hebben aangemoedigd, dan ooit jou erkennen, en in zoverre ben je waardig zouden zij liever willen uiteenzetten, dan door jouw masker te zijn misleidt, alle verachtelijkheden lange tijd met de weezin van de kerken, te verdragen.'

2. De wet in de zestiende eeuw

Om het verschil in visie op de wet tussen Castellio en Beza te kunnen plaatsen, is het van belang om eerst het begrip 'wet' in de zestiende eeuw te definiëren. Met andere woorden: wat zeg je als je 'wet' zegt in de zestiende eeuw? Dit is een enorme vraag. Waar het om gaat als het woord 'wet' klinkt, is niet eenduidig. Het kan namelijk gaan om Gods wil in het algemeen, de decaloog, de gouden regel, de Bergrede, de wet die geschreven is in de harten van mensen of een combinatie hiervan.⁴⁹ Ik begrens de vraag tot hoe Luther, Melancton, Agricola, Calvijn en de dopers de wet begrijpen. Hierbij beperk ik mij tot informatie over de wet in de reformatie, die ik heb ontleend uit de *Theologische Realenzyklopädie*.⁵⁰ Aangezien de informatie in de *Theologische Realenzyklopädie* een erg grote informatiedichtheid heeft, heb ik daarbij een aantal boeken geraadpleegd waarin de auteurs de kwesties met meer woorden uitleggen.⁵¹

2.1 Luther (1483-1546)

Voor Luther was het onderscheid tussen wet en evangelie van belang. Hij zag de wet als het vleeselijke woord van God en het evangelie als het geestelijke woord van God. De tegenstelling tussen wet en evangelie beschreef hij ook als eis en gave van God. De eis van de wet staat niet alleen in de Bijbel, maar is ook in de harten van mensen geschreven, als de natuurlijke wet, de *Lex charitatis*, gebaseerd op de gouden regel en het liefdesgebod.⁵² Het is volgens Luther niet zo dat wet en evangelie samenvallen met het Oude en het Nieuwe Testament. De twee begrippen zijn overal in de Bijbel te

---

⁴⁹ D.R. Nelson and P. Hinlicky, (eds) *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. Band 2, New York: Oxford University Press, 2017, p. 81. Zie voor alle verschillende aspecten van νόμος G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band IV, Stuttgart: Kohlhammer, 1942, pp. 1016-1077.

⁵⁰ Rudolf Mau, 'Gesetz V', Christian Uhlig (red.) *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1984, pp. 83-90.

⁵¹ Nelson, Hinlicky, (eds) *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*, pp. 81-102 Timothy J. Wengert, *Law and Gospel: Philip Melancthon's Debate with John Agricola of Eisleben over Poenitentia*, Carlisle, Cumbria: Paternoster Press, 1997. Michael S. Whiting, *Luther in English: The Influence of His Theology of Law and Gospel on Early Evangelicals (1525-35)*, Princeton Theological Monograph Series 142. Eugene: Pickwick Publications, 2010.

⁵² Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 83.

ontdekken.⁵³

Om drie redenen was het onderscheid tussen wet en evangelie voor Luther van belang. Allereerst zodat de rechtvaardiging door Christus in het centrum stond en niet de inspanning van de zondaar. Ten tweede bood het onderscheid troost voor mensen die worstelden met hun relatie met God; de wetenschap dat Christus deze relatie voor hen ten goede had bewerkstelligd zou troost bieden. Ten derde functioneerde het onderscheid als een hermeneutisch principe voor het lezen van de Bijbel, waarmee duidelijk werd dat het naleven van de wet niet voor rechtvaardiging zorgde maar dat dit in Christus' werk was gelegen.⁵⁴

Preken over de wet moest ertoe leiden dat mensen hun zonden zouden inzien en zich tot Christus zouden keren. De wet kan de rechtvaardiging niet bewerkstelligen, maar het geloof in Christus kan dat wel.⁵⁵

In zijn verklaring van de Galatenbrief in 1531 doet Luther het tweevoudig gebruik van de wet uit de doeken:

- 1) *Usus civilis*: het burgerlijke of politieke gebruik van de wet. De wet doet dienst om de orde te handhaven in de samenleving.
- 2) *Usus theologicus seu spiritualis*: het theologische of geestelijke gebruik van de wet. Dit is het belangrijkste gebruik van de wet, de *sanctus usus*, waarbij de wet de mens wijst op haar zonden. Door dit zondebesef kan de mens beter zien waarom deze afhankelijk is van de genade en de vergeving van Christus. Het burgerlijk gebruik kan ook als *sanctus usus* werken, als het als aanklacht gehoord wordt.⁵⁶

Dit leidt ertoe dat het onderscheid tussen wet en evangelie als volgt gezien wordt:

---

⁵³ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p.82.

⁵⁴ Nelson, Hinlicky, (eds) *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*, p. 92.

⁵⁵ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol.13, p. 83.

⁵⁶ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 83. G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012, p. 622.

Der von Gesetz verklagte Mensch hat in Christus eine *alia lex*, die jenes zum Schweigen bringt, einen Tod, der seinen Tod tötet [...]. Am Evangelium endet die Macht des Gesetzes. Indem es zugleich dessen Wesen verstehen lehrt, ermöglicht es auch einen legitimen *usus civilis*, der in seiner Begrenztheit erkannt und nicht mehr als *Heilsweg* missbraucht wird. Mit solchem *Anspruch* auftretende, sich die *Gewissen* unterwerfende "Menschengesetze" unterliegen der generellen Charakteristik der *lex* als Verderbensmacht [...].⁵⁷

Luther schaft de wet niet af. Dit blijkt ook duidelijk in de antinomistische controverse met Agricola (1537-1540). Johannes Agricola (1494-1566) was van mening dat de wet haar geestelijke betekenis had verloren sinds de komst van Christus. Hiermee ontkennde hij dus de *usus theologicus*, de *usus politicus* bleef wel van kracht.⁵⁸

Luther maakt wel een duidelijk onderscheid tussen wet en evangelie. Hij spreekt van Gods vreemde (*opus alienum*) en Gods eigen werk (*opus proprium*). Dit betekent dat God het aanklagen door de wet wel moet doen, omdat de mens de zondigheid moet erkennen voordat de mens uit genade kan leven. Het evangelie is het eigenlijke werk van God.⁵⁹ Over een mogelijk derde gebruik bij Luther is veel geschreven; Luther zelf heeft dit echter niet als een derde gebruik benoemt.⁶⁰

2.2 Melanchton (1497-1560)

Melanchton staat in de traditie van Luther. In zijn *Loci Communes* van 1521 weidt Melanchton boek VI aan de wet van God en boek VII aan het evangelie. Hierin werkt hij uitgebreid de tien geboden per gebod uit. Ook schrijft hij over de *Lex naturalis* en het gebruik van de wet. Hij onderscheidt ceremoniële, juridische en morele wetten.⁶¹

---

⁵⁷ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 83.

⁵⁸ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 86.

⁵⁹ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 84.

⁶⁰ Nelson, Hinlicky, (eds) *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*, pp. 97-98. Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie* 13, p. 84. Michael S. Whiting, *Luther in English: The Influence of His Theology of Law and Gospel on Early Evangelicals (1525-35)*, Princeton Theological Monograph Series 142. Eugene: Pickwick Publications, 2010, pp. 17-18.

⁶¹ Wengert, *Law and Gospel: Philip Melancthon's Debate with John Agricola of Eisleben over Poenitentia*, p. 93.

Belangrijke ideeën van Luther komen kort en bondig terug in dit werk van Melanchton, zoals het onderscheid tussen wet en evangelie: 'Lex peccatum ostendit, evangelium gratiam', 'de wet toont de zonde, het evangelie toont de genade.' Ook herhaalt Melanchton dat het erom gaat dat de wet een aanklagende instantie is en dat het evangelie 'de belofte is van de vergeving van zonden en van de rechtvaardiging door Christus'.⁶²

In 1527 schrijft Melanchton het *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum Sachsen*. Het is een brief aan predikanten waarin Melanchton hen aanspoort om meer te preken over de wet. De functie van de wet, met name de decaloog, is namelijk dat het de mens tot boete, *poenitentia*, aanzet. Het preken over de wet is belangrijk, omdat het mensen helpt de noodzaak van het evangelie en de genade van God beter te begrijpen. Hij raakt hierover in conflict met Agricola, die meent dat alleen het preken over het evangelie mensen tot boete aanzet. De wet heeft afgedaan. Voor Melanchton is dat laatste niet juist.⁶³

In zijn *Loci* van 1535 schrijft Melanchton over het drievoudige gebruik van de wet, *tertium officium*:

- 1) *Usus paedagogicus seu politicus*: de wet functioneert om orde te handhaven, kwaad te bedwingen en om hiermee het morele geweten scherp te houden, zodat de Heilige Geest hierin kan werken. Melanchton noemt dit gebruik ook wel *paedagogia in Christum*, de leerschool die naar Christus leidt.
- 2) *Usus theologicus, spiritualis, elenchticus*: de wet is een aanklagende instantie die de mens haar zonde laat inzien, waardoor de mens verlangt naar de redding van het evangelie.

<http://www.theologienet.nl/documenten/Melanchthon%20LOCI%20CoMMUNES%20dogmatiektheologie.pdf> (d.d. 8-6-19).

⁶² 'Promissio remissionis peccatorum et iustificationis propter Christum'. Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 84.

⁶³ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 86. Wengert, *Law and Gospel: Philip Melanchthon's Debate with John Agricola of Eisleben over Poenitentia*, p. 93.

- 3) *Usus normativus, didacticus*: de wet is een richtlijn voor het leven van een wedergeboren christen.⁶⁴

Zijn visie op de wet verschuift wat door de jaren. Whiting schrijft:

In the *Loci Communes* of 1543, Melancton defines the Law as the “eternal and immovable rule of the divine mind and a judgment against sin.” Schurb argues that this definition is not explicit in the previous 1521 and 1535 editions of Melancton’s *Loci*. In 1521, the emphasis is on the freedom of the Christian from the Law, whereas in 1535 the emphasis shifts to moral Law as reflection of the universal natural Law.⁶⁵

2.3 Calvijn (1509-1564)

Voor Calvijn is het onderscheid tussen wet en evangelie een onderdeel in het genadeverbond van God. Mau legt dit kort en bondig uit: “Schon das mosaische Gesetz bezeugt die Gnade und Treue Gottes gegenüber seinem Volk, der Kirche; das Evangelium aber ist die “klare Manifestation des Christumysteriums”.”⁶⁶

Calvijn heeft in navolging van Melancton een drievoudig *officium* en *usus legis*:

- 1) De wet als spiegel: de wet functioneert als een spiegel voor de mens, waarin deze de zonden kan zien en kan erkennen. Dit is de *usus theologicus* bij Luther.
- 2) De wet als teugel: de wet functioneert om de openbare orde te handhaven.
- 3) De wet als richtsnoer voor de gelovigen. Dit is de hoofdfunctie van de wet en werkt als heiliging voor de gelovigen.

De eerste twee functies van de wet vormen samen een pedagogiek die de mens naar Christus leidt. Dit betekent dat met dat de mens de zonden inziet, de mens behoefte heeft aan de vergeving en de genade van Christus. De heiliging van gelovigen is het

---

⁶⁴ Whiting, *Luther in English: The Influence of His Theology of Law and Gospel on Early Evangelicals (1525-35)*, pp. 17-22. Mau, ‘Gesetz V’, Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 85. van den Brink, van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, p. 622.

⁶⁵ Whiting, *Luther in English: The Influence of His Theology of Law and Gospel on Early Evangelicals (1525-35)*, pp. 19-20.

⁶⁶ Mau, ‘Gesetz V’, Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, p. 85.

uiteindelijke doel van de wet. De christenen zijn in dit geval vrij van de dwang en de aanklacht van de wet en proberen de wil van God te doen zoals hen geleerd wordt in de wet. De wet is zo een op Christus gericht richtsnoer voor een vruchtbaar leven met God.⁶⁷

2.4 De dopers

De anabaptisten of dopers hadden een andere visie dan in elk geval Luther, Melancton en Calvijn op de geldigheid van de wet. Deze visie is van belang om een beter beeld te krijgen van de visies op 'de wet' in de zestiende eeuw. In dit onderdeel geef ik een zeer globaal beeld van hoe de dopers naar de wet keken. Ik ben me ervan bewust dat individuen hiervan af kunnen wijken.

De term anabaptisten of dopers is een term voor een veelheid aan opvattingen en personen.⁶⁸ Het is nauwelijks mogelijk beknopt deze diverse groep te kenschetsen. Ik citeer daarom uit Piet Visser, *Broeders in de geest*:

Het anabaptisme kent niet alleen verscheidenheid in opvattingen en organisatiegraad, maar ook in sociale en geografische achtergronden. Bovendien achtte dat deel der protestanten dat zich dopers noemde, zich niet gebonden aan normatieve geloofsregels zoals voorheen het episcopaat de onmondige leken had voorgeschreven door middel van leerregels en decreten. Evenmin stelde men dogma's vast [...]. Het doperse principe van algemeen priesterschap maakte ieder individu, elke leek tot godgeleerde. In hun ogen bevatte uitsluitend de Schrift, heel speciaal het Nieuwe Testament, de richtlijnen voor leer en leven. Het menselijk vernuft had daaraan in principe niets toe te voegen. Het anabaptisme poogde niet de oude door Rome opgelegde hiërarchische structuur te hervormen, maar streefde naar het herstel van de nieuwtestamentische apostolische gemeente: een gemeenschap

---

⁶⁷ Mau, 'Gesetz V', Uhlig (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 13, pp. 85-86.

⁶⁸ P. Visser, *Broeders in de geest: De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, Deventer: Sub Rosa, 1988, p. 82.

van wedergeborenen in Christus. Doperse opvattingen worden derhalve globaal gekenmerkt door biblicisme, christocentrisme en antisciëntisme.⁶⁹

Hieraan voegt Visser toe dat theologische reflectie op allerlei niveaus plaatsvond, bij zowel leken als geleerden. Ook was de rol van de Heilige Geest belangrijk, omdat men via de Geest direct toegang had tot God. Dit uitte zich in een nadruk op zuiver ethisch handelen. Een laatste punt is de door de doper sterk beleefde tegenstelling tussen de stoffelijke en geestelijke wereld.⁷⁰

De meeste dopers meenden dat de geldigheid van de wet achterhaald was. Zij zagen het Nieuwe Testament als superieur, zo ook het nieuwe verbond tegenover het Oude Testament en de wet.⁷¹ De wetten uit het Oude Testament zagen zij als voorafschaduwingen van de waarheid in het evangelie. Die wetten bevatten onvolkomenheden die pas door de komst van Christus werden opgelost. In andere woorden: het evangelie was hun tot wet.⁷²

Deze schets van verschillende visies vormt de globale context of de achtergrond van het denken over de wet in de zestiende eeuw. Castellio en Beza bewegen zich beiden in andere kringen die van invloed (kunnen) zijn op hun visie op de wet. Beza staat in de lijn van Calvijn in Genève. Castellio nam in 1544 (noodgedwongen) afstand van Calvijn en komt in Bazel in een meer gemengd milieu terecht. Zo heeft Castellio bijvoorbeeld contacten met de spiritualist David Joris.⁷³

---

⁶⁹ Visser, *Broeders in de geest*, p. 83.

⁷⁰ Visser, *Broeders in de geest*, p. 83.

⁷¹ G.H. Williams, *The Radical Reformation*, Sixteenth Century Essays & Studies 15. Kirksville: Sixteenth Century Journal, 1992, p. 1259.

⁷² Visser, *Broeders in de geest*, p. 87.

⁷³ Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, pp. 38-45.

3. De wet bij Castellio en Beza

Uit de analyse van het onderzoeksmateriaal blijkt dat Castellio en Beza fundamenteel anders denken over de geldigheid en de functie van de wet sinds de komst van Christus. Volgens Castellio is de wet niet meer geldig en nodig; de wet is dood voor een christen, omdat een christen sinds de komst van Christus uit genade en liefde leeft. Volgens Beza is de wet nog wel van kracht en heeft deze als functie het besef van zonde op te wekken. In reactie op Castellio's uitspraak zegt hij dat de wet eerder heel levend is voor iemand die volgens de wet probeert te leven. Dit blijkt uit de analyse van de discussielijnen bij Romeinen 7:5-6.

In dit hoofdstuk werk ik deze polemieken in detail uit. Ik behandel de discussielijn chronologisch, dat wil zeggen dat ik eerst opvallende verschillen tussen de bijbelvertalingen van Castellio en Beza behandel, vervolgens Beza's kritiek op Castellio's bijbelvertaling (zoals blijkt uit zijn annotaties) weergeef en als laatste Castellio's reactie in de *Defensio* en Beza's antwoord in de *Responsio* bespreek. Beza heeft in 1565 opnieuw een editie van het Nieuwe Testament met annotaties uitgegeven. Wat betreft Romeinen 7:5-6 blijken hier geen grote veranderingen te zijn doorgevoerd, vandaar dat ik deze niet behandel. In de bijlagen is de vertaling van de gehele discussielijn over Romeinen 7:5-6 terug te lezen.

Na de uitwerking van het onderzoeksmateriaal bespreek ik de belangrijkste vondsten uit de discussie.

3.1 Presentatie onderzoeksmateriaal Romeinen 7:5-6

Romeinen 7:5 geeft aanleiding om over de verhouding tussen de wet en de zonden te spreken. Castellio meent dat de wet oorzaak is van de zonden, Beza meent dat niet de wet maar de erfzonde oorzaak is van de zonden en dat dit aan het licht komt door de wet. Naar aanleiding van Romeinen 7:6 spitst de discussie zich toe op de rol van de wet in het leven van gelovigen. Een grote rol speelt de interpretatie van de beeldspraak van een huwelijk, die Paulus aan het begin van Romeinen 7 gebruikt. Voor het overzicht geef ik verschillende vertalingen van Romeinen 7:5-6 die relevant

zijn en ga ik kort in op een aantal opvallende verschillen tussen met name Castellio en Beza.

Analyse Romeinen 7:5

Stephanus	ὅτε γὰρ ἤμεν ἐν τῇ σαρκί, τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν τὰ διὰ τοῦ νόμου ἐνηργεῖτο ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, εἰς τὸ καρποφορῆσαι τῷ θανάτῳ·
Vulgaat	Cum enim essemus in carne passionibus peccatorum quae per legem erant operabantur in membris nostris ut fructificarent morti.
Erasmus	Quum enim essemus in carne, affectus peccatorum qui sunt per legem, vigeabant in membris nostris ad fructificandum morti.
Castellio	Cum enim essemus in carne, peccatorum perturbationes a lege orientes, in membris agebant nostris, ita ut morti foetificaremus. ⁷⁴
Beza	Quum enim essemus in carne, affectiones peccatorum per Legem <i>existentes</i> , vigeabant in membris nostris, ad fructum ferendum morti. ⁷⁵
HSV ⁷⁶	Want toen wij in het vlees waren, waren de hartstochten van de zonden, die geprikkeld worden door de wet, in onze leden werkzaam om vrucht te dragen voor de dood.

De vertalingen

Castellio is in vergelijking met de Vulgaat, en de vertaling van Erasmus en Beza de

---

⁷⁴ Castellio, *Biblia*, 1551: 'in corpore' t.o. 'in carne' in 1554. *Vertaling*: 'Toen wij namelijk in het vlees waren, brachten de hartstochten van de zonden die vanuit de wet waren ontstaan, beweging in onze ledematen, opdat wij zo vrucht zouden dragen voor de dood.'

⁷⁵ De vertaling van Rom 7:5 in Beza's *Novum Testamentum* van 1556 en 1565 is hetzelfde. *Vertaling*: 'Toen wij namelijk in het vlees waren, bloeiden affecties van de zonden, die door de wet aan het daglicht kwamen, in onze ledematen, om vrucht te dragen voor de dood.'

⁷⁶ HSV is de afkorting van de Herziene Statenvertaling.

enige die διὰ τοῦ νόμου als 'a lege' heeft vertaald, terwijl de anderen 'per legem' hebben vertaald. 'A' geeft oorsprong aan, terwijl 'per' eerder causaal of instrumentaal functioneert. Castellio stelt dat de zonden *vanuit* de wet zijn ontstaan, terwijl Beza meent dat de zonden *door middel van* de wet bekend worden. Wat verder opvalt is dat alle vertalingen een ander woord voor het Griekse τὰ παθήματα hebben: de Vulgaat heeft 'passiones', Erasmus 'affectus', Castellio 'perturbationes' en Beza vertaalt het in 'affectiones'. 'Affectio' betekent onder andere 'invloed' of een situatie waarin je bent aangedaan, 'perturbatio' heeft een meer dramatische betekenis met 'wanorde' of 'hartstocht'.

De discussie

Beza heeft in zijn annotatie bij Romeinen 7:5 met name kritiek op Castellio's vertaling van διὰ τοῦ νόμου in 'a lege', 'vanuit de wet'.⁷⁷ Beza benadrukt dat de zonden niet hun oorsprong vinden in de wet; de wet is niet de oorzaak van de zonde, maar de zonden worden bekend door middel van de wet. Castellio's vertaling echter doet lijken alsof de wet de oorzaak is van de zonden. Deze gedachte is volgens Beza geïnspireerd door de Manicheeërs.⁷⁸

---

⁷⁷ Castellio is in vergelijking met de Vulgaat, Erasmus en Beza de enige die διὰ τοῦ νόμου als 'a lege' heeft vertaald, terwijl de anderen 'per legem' hebben vertaald.

⁷⁸ Beza, *Novum Testamentum* (1556), Rom 7:5, '[...] Est autem hoc diligenter considerandum, Apostolum non dixisse τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, id est hos motus extisisse seu prodiisse a Lege, sed per Legem extitisse, natos scilicet ex peccato intus habitante et ex Lege occasionem istorum motuum arripiente, nullo quidem Legis, sed nostro potius vitio: ut explicatur infra versu 11. et 13. Hoc vero non animadverterunt Manichaei, cum Legem Dei auderent damnare: neque item ille, qui nuper hunc locum convertit, Peccatorum perturbationes a lege orientes, falsa certe interpretatione, et quae pro Manichaeis faciat.[...] Vertaling: 'het moet zorgvuldig bedacht worden, dat de apostel niet τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου heeft gezegd, namelijk dat deze hartstochten ontstonden of voortkwamen vanuit de wet, maar dat ze door middel van de wet ontstonden, dat wil zeggen dat ze geboren werden uit de zonde, die in het binnenste woont en op grond van de wet de gelegenheid van deze hartstochten te baat neemt, geenszins door een gebrek van de wet, maar door ons eigen gebrek: dat wordt later duidelijk in vers 11 en 13. Dit hadden de Manicheeërs helemaal niet door, toen zij de wet van God durfden te veroordelen: ook hij niet, die dit vers onlangs verdraaide [met] 'Peccatorum perturbationes a lege orientes', als een zeker foute vertaling, welke ook past bij de Manicheeërs.'

Castellio verdedigt in zijn *Defensio* vervolgens twee punten: ‘de vertaling’ en ‘de uitspraak’.⁷⁹

Eerst gaat hij in op de vertaling. Hij legt uit dat hij *διὰ* opvat als *ἐκ*, zoals hij dat ziet in Romeinen 10[:17] ἄρα ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος Χριστοῦ. In het Grieks staat hier eerst *ἐκ* en vervolgens *διὰ*. Deze *variatio* laat volgens Castellio zien dat *διὰ* voor *ἐκ* kan staan en omgekeerd. Daarbij wordt volgens Castellio in Romeinen 7 hetzelfde gezegd als in Romeinen 3[:20]: ‘vanuit de wet is kennis van zonde, of de wet veroorzaakt kennis van zonde’.⁸⁰ Vandaar ‘a lege’.⁸¹ Castellio komt op dit punt terug in Romeinen 7:6.

Voor het tweede punt, de ‘uitspraak’, haalt Castellio verschillende teksten uit Romeinen 7 aan als een soort bewijsteksten voor zijn visie, dat de wet zonden (en als consequentie ook dood) voortbrengt. Paulus zegt in Romeinen 7 dat ‘het gebod dooddragend is door de zonde’, (‘per peccatum’), ‘want de dood is het loon op zonde’ (‘nam peccati stipendium mors’), zoals ook in 2 Korintiërs 3[:6] staat: ‘de letter doodt’.⁸² Met deze letter wordt de wet bedoeld en dit is dezelfde tekst die Beza aanhaalt in zijn annotatie bij Romeinen 2:27. Castellio verwijst vermoedelijk naar deze annotatie met de woorden: ‘Waar mijn corrector zelf de letter als wet uitlegt’ (‘ubi literam, legem interpretatur ipsemet reprehensor meus’). Deze annotatie is relevant om hier te bespreken, omdat Castellio hieraan refereert en omdat hieruit (in elk geval een deel van) Beza’s visie op de wet blijkt.⁸³

---

⁷⁹ ‘Allereerst, wat de vertaling betreft’, ‘primum quod ad translationem attinet’ en even later ‘wat de uitspraak betreft’, ‘Quod ad locutionem attinet’.

⁸⁰ Dit citaat maakt het wel minder zwart wit wat de visie van Castellio betreft. Dat de wet kennis van zonde geeft, lijkt anders dan dat de wet zonde veroorzaakt. Later (het tweede punt in de *Defensio*) echter werkt hij toch uit dat de wet zonden veroorzaakt.

⁸¹ Castellio, *Defensio*, p. 72. ‘Item cap. 3. διὰ νόμου ἐπίγνωσις ἀμαρτίας: hoc est, A lege oritur cognitio peccati: aut, lex affert cognitionem peccati.’

⁸² Castellio verwijst naar 1 Cor 3, dit moet 2 Cor 3 zijn.

⁸³ In deze annotatie behandelt Beza meer dan zijn visie op de wet, hij gaat namelijk systematisch de verschillende zinsdelen uit het vers langs. Daarbij noemt hij andere vertalingen en vertalers die andere keuzes hebben gemaakt. Zo gaat hij aan het einde van deze lange annotatie in op de interpretatie van

Beza's annotatie bij Romeinen 2:27

Romeinen 2 gaat vanaf vers 12 over de plaats van de wet, νομός, in het leven van mensen en in het oordeel van God. In dit gedeelte worden de Joden specifiek aangesproken op hun houding ten opzichte van de wet. Paulus beschrijft een spanning tussen het hebben van de wet en het daadwerkelijk in de praktijk brengen van de wet. Vanaf vers 25 wordt het belang van de besnijdenis een thema. Paulus schrijft dat de besnijdenis nuttig is, maar als iemand de wet niet naleeft, heeft ook de besnijdenis geen zin, of zelfs: dan is iemand in wezen niet besneden. Dat geldt ook andersom: als iemand niet besneden is, maar wel de wet naleeft, dan geldt deze levenswijze als besnijdenis voor God. Joodzijn gaat dus niet om de uiterlijke besnijdenis, maar om de innerlijke besnijdenis. In Romeinen 2:27 worden joodse mensen aangesproken op hun levenswijze in vergelijking met niet-joden. Er staat (in de HSV): "En zal hij die overeenkomstig de natuur onbesneden is, *maar* die de wet volbrengt, u *dan niet* oordelen, die mét de letter *van de wet* en de besnijdenis een overtreder van de wet bent?" De wet wordt nader gespecificeerd in 'letter' en 'besnijdenis'. In Beza's vertaling staat 'per literam et circuncisionem' als vertaling van διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς. Beza werkt deze begrippen uit in zijn annotatie en hieruit komt het beeld dat Beza heeft over de wet.

Eerst gaat Beza in op het woord γράμμα. Volgens Beza gebruikt Paulus γράμμα om de tegenstelling tussen letter en Geest aan te duiden. Hij legt γράμμα uit als een antonomasia: dit is een stijlfiguur waarbij in plaats van de naam van een persoon een epitheton wordt gebruikt.⁸⁴ In dit geval gaat het niet om een persoon: de letter staat namelijk voor de wet. Dit legt Beza uit met het bijbelverhaal waarin Mozes de wet kreeg, die door God met *letters* ('literarum monumentis') op platen werd geschreven.⁸⁵ Dat Beza in zijn

---

de Origenes en ziet hij aanleiding om op de vertaling van Castellio in te gaan (Castellio's vertaling is ook heel anders).

⁸⁴ Antonomasia volgens *Lewis and Short*: 'a rhetorical figure, by which, instead of the name, an epithet of a person is employed (e. g. instead of Scipio, Eversor Carthaginis; instead of Achilles, Pelides).'

⁸⁵ Beza, *Novum Testamentum* (1556), annot. Rom 2:27. 'Literae vocabulum Spiritui oppositum solet Paulus peculiari quadam significatione usurpare. Nam primum omnium, quia Lex illa quae Mosis dicitur, tum Dei ipsius digito (ut Scriptura loquitur) insculpta est in tabulis, quo ad decalogum attinet: tum vero Dei ipsius iussu a Mose literarum monumentis tradita est: optima fuit ratio cur Lex illa diceretur γράμμα per antonomasiam: quod rectius converteris scriptum quam literam, et tamen voluimus ex more literam interpretari.' *Vertaling*: Het woord 'letter', als tegenstelling tot 'Geest', gebruikt Paulus gewoonlijk in een bepaalde bijzondere betekenis. Want allereerst, omdat deze wet die van Mozes wordt genoemd, toen met de vinger (zoals de Schrift vermeldt) van God zelf gegraveerd is in platen, dat betreft de decaloog: toen pas echt met bevel van God zelf aan Mozes gegeven is met

annotatie ingaat op het woord γράμμα is zorgvuldig. Het is de eerste keer dat Paulus γράμμα noemt in deze brief. Wel komt νομός regelmatig voor in Romeinen 2. Jewett schrijft dat de betekenis van het zinsdeel διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς nog steeds onderwerp van discussie is. Dit komt door διὰ: wordt hiermee een begeleidende omstandigheid beschreven (iemand overtreedt de wet in weerwil tegen letter en besnijdenis) of moet διὰ instrumentaal worden opgevat (iemand overtreedt de wet door het hebben van de letter en de besnijdenis)? Volgens Jewett is de strekking dat de 'bigot', ondanks het hebben van de wet en de besnijdenis, er toch niet in slaagt om de wet te gehoorzamen. Hij gaat niet verder in op de specifieke betekenis van γράμμα.⁸⁶

Beza heeft γράμμα met 'literam' vertaald. Hij vermeldt dat 'scriptum' een juistere vertaling zou voor γράμμα, maar toch blijft hij bij 'literam'. Hij legt uit dat de wet bestaat uit de ceremoniële wetten (de naakte wet) en de ethische wetten (de decaloog). De ethische wetten staan gelijk aan de decaloog, die tot Christus leidde. De Joden gaan niet in deze stelling mee en scheiden deze wet van Christus. De 'naakte wet', die wet die niets met Christus van doen heeft, noemt Beza γράμμα.⁸⁷ Deze naakte wet werkt net als een dood geschrift, omdat deze wet niet bijdraagt aan redding, maar alleen de zonde aanwijst. Beza

---

tekens van letters: er was dus een uitstekende reden om deze wet γράμμα te noemen, met gebruik van antonomasia: wat je juister met 'scriptum' zou hebben vertaald dan met 'literam', en toch wilden wij volgens de gewoonte 'literam' vertalen.

⁸⁶ Jewett, *Romans*, p. 234. Wel verwijst hij in de voetnoot wel naar twee bronnen die op γράμμα ingaan.

⁸⁷ Beza, *Novum Testamentum* (1556), p. 177 (annot. Rom 2:27). 'Sed aliquid tamen amplius spectavit Paulus. Nam quia Lex non modo caeremonialis, sed etiam moralis, id est decalogus (quem vocant) ad Christum ducebat, qui nobis omni modo factus est iustitia: hunc autem Legis usum Iudaei partim ignorabant, partim aspernabantur: hinc factum est ut Paulus de Lege loquens, modo ex Iudaeorum hypothesi, qui eam a Christo separatam, seorsim et per se consideratam sibi applicabant: modo ex vero ipsius usu et legis latoris voluntate, vocabula excogitarit isti distinctioni accommodata. Itaque Legem nudam et a Christo separatam γράμμα vocare solet' *Vertaling*: 'In ieder geval heeft Paulus toch iets breders op het oog. Want omdat de wet niet alleen door de ceremonieën, maar juist door ethische [wetten], namelijk de decaloog (die zij [zo] noemen)[,] tot Christus leidde, die voor ons op iedere manier is gemaakt als gerechtigheid: de Joden echter negeerden dit gebruik van de wet voor een deel, voor een deel verwierpen ze het: zo komt het dat Paulus over de wet sprak, nu eens met een veronderstelling van de Joden, die haar [de wet] van Christus heeft gescheiden, vooral en wel op zichzelf beschouwd betrokken zij het op zichzelf: dan weer uit het ware gebruik van deze zelf en door de wil van de wetgever, dacht hij de woorden uit aangepast aan dit onderscheid. Daarom was hij gewoon de wet ook gescheiden van Christus γράμμα te noemen [...]'

gebruikt hiervoor het beeld van een ziekte: de naakte wet kan alleen de ziekte aanwijzen, maar kan deze niet genezen. Dus volgens Beza gebruikte Paulus γράμμα als term voor de wet die volgens de Joden los staat van Christus. Vervolgens noemt Beza de tekst uit 2 Korintiërs 3:6-7⁸⁸ 'de letter doodt', waarin inderdaad de wet, in het Grieks γράμμα, in negatieve zin wordt gebruikt. In 1 Korintiërs 15 wordt de wet aangeduid als de kracht van de zonde. Hier wordt wel de wet, νομός, gebruikt. Beza licht toe dat het gaat om de wet zover deze buiten Christus omgaat. Hij spreekt over de schaduwen van de ceremonieën.⁸⁹

Beza noemt de uiterlijke besnijdenis γράμμα, omdat deze deel is van de ceremoniële wetten. Hij noemt bijbelteksten waaruit blijkt dat de besnijdenis en de ceremoniële wetten afgedaan hebben. Het waren schaduwen, die Christus belichaamt heeft. Met Christus is er de Geest, die in de harten van mensen is gegraveerd (niet in platen zoals de ceremoniële wetten). Beza stelt de besnijdenis van de letter en de besnijdenis van de Geest tegenover elkaar; het gaat Paulus om de innerlijke besnijdenis, de besnijdenis van de Geest.

---

⁸⁸ 2 Cor 3:6-7 ὅς καὶ ἰκάνωσεν ἡμᾶς διακόνους καινῆς διαθήκης, οὐ γράμματος ἀλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ. Εἰ δὲ ἡ διακονία τοῦ θανάτου ἐν γράμμασιν ἐντετυπωμένη λίθοις ἐγενήθη ἐν δόξῃ, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ πρόσωπον Μωϋσέως διὰ τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ τὴν καταργουμένην,

⁸⁹ Beza, *Novum Testamentum*, annot. Rom 2:27. 'Itaque Legem nudam et a Christo separatam γράμμα vocare solet, tanquam scilicet mortuam quandam scripturam, quod ad salutem nihil prosit, carnis nostrae vitio, quia scilicet morbum duntaxat indicare potest in visceribus nostris latentem, sanare vero non item: quinetiam quia Lex illa extra Christi Spiritum considerata, peccatum in nobis irritat: ut fiat supramodum peccans, et morti nos dedat, infra 7.c.13: idcirco dicit Paulus literam occidere, et Mosis ministerium vocat ministerium mortis et condemnationis, 2. Cor. 3.b.6 et 7: et Legem quoque peccati virtutem, 1 Cor. 15.9.56. quae quidem de universa Lege accipienda sunt, quatenus extra Christum consideratur. Interdum vero peculiariter hoc dicitur de caeremoniarum umbris, quarum corpus erat Christus.' *Vertaling*: Daarom was hij gewoon de wet puur op zichzelf en apart van Christus γράμμα te noemen, evenals namelijk een zeker dood geschrift, dat niets helpt tot redding, door het gebrek van ons vlees, omdat het [de wet dus] enkel de verborgen kwaal in onze leden kan aanwijzen, maar niet eveneens kan genezen: ja echt omdat deze wet buiten de geest van Christus bekeken in ons de zonde opwekt: 'opdat het [de zonde] bovenmatig zondigend zou worden', en ons over zou leveren aan de dood, zie [Rom] 7:13: daarom zegt Paulus dat de letter doodt, en hij noemt de dienst van Mozes de dienst van de dood en de veroordeling, 2 Cor. 3:6-7: en hij noemt de wet ook de kracht van de zonde, 1 Cor. 15:56, dingen die inderdaad op te vatten zijn met betrekking tot de algemene wet, in zoverre als ze buiten Christus wordt bekeken. Voorlopig wordt dit inderdaad eigenaardig genoeg gezegd over de schaduwen van de ceremonieën, van welke Christus het lichaam was.

Terug naar Castellio. Castellio haalde de annotatie van Beza aan, omdat Beza hierin de tekst ‘de letter doodt’ bespreekt. Daarmee doet Castellio alsof Beza iets zegt wat zijn punt bevestigt. Dat is volgens mij niet per se het geval of in elk geval niet wat Beza wil. Hij maakt onderscheid tussen de letter en de wet. De letter, de naakte wet was een voorafschaduwning, maar daarmee zegt hij niet dat de gehele wet heeft afgedaan.

Castellio noemt vervolgens nog een bewijstekst, namelijk dat Paulus de wet ‘de dienst van de dood’ (‘ministerium mortis’) noemt.⁹⁰ Hij concludeert dat hij niet terugschrikt voor de woorden uit dit vers, omdat dit ook al door Simeon werd gezegd in Lucas 2[:34]. Castellio refereert aan wat hij schreef bij Lucas 2. Naar aanleiding van de vertaling van dit vers hebben Castellio en Beza een discussie over de predestinatieleer.⁹¹

Beza blijft in de *Responsio* bij zijn punt. Paulus schrijft τὰ διὰ τοῦ νόμου, niet τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου of τὰ ἐκ τοῦ νόμου. De hartstochten van de zonden ontstaan niet vanuit (‘a’) de wet, maar door middel van (‘per’) onze verderfelijikheid:

De apostel schreef niet τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, of τὰ ἐκ τοῦ νόμου, ‘welke vanuit de wet ontstaan’, maar τὰ διὰ τοῦ νόμου, ‘welke door middel van de wet bestaan’. Niet immers beginnen deze hartstochten vanuit de wet, maar vanuit onze verdorvenheid, of vanuit de in ons aangeboren zonde: maar zij ontstaan door middel van de wet voor

---

⁹⁰ Castellio, *Defensio*, p. 72. ‘Quod ad locutionem attinet, Paulus idem in hoc eodem capite, praeceptum sibi compertum esse mortiferum. quod perinde est ac si dicas, sibi attulisse mortem, videlicet per peccatum. nam peccati stipendium mors. Item 1. Cor. 3. dicit: Litera occidit. Ubi literam, legem interpretatur ipsemet reprehensor meus: et eodem in loco Paulus legem vocat ministerium mortis.’ *Vertaling*: ‘Wat de uitspraak [Rom 7:5] betreft, Paulus zegt hetzelfde in ditzelfde hoofdstuk, dat het gebod aan zichzelf doodbrengend is gebleken. Dat is net alsof je zegt, dat de dood aan zichzelf bij heeft gedragen, namelijk door de zonde. Want de dood is het loon op de zonde. Net zo zegt hij in 2 Cor. 3[:6]: ‘de letter doodt’. Waar mijn corrector zelf de letter als wet uitlegt: en op dezelfde plaats noemt Paulus de wet de dienst van de dood.’

⁹¹ Castellio heeft in zijn *Biblia* (1551 en 1554) een annotatie bij Lucas 2, Beza heeft in zijn *Novum Testamentum* (1556) een annotatie bij Lucas 2:34, Castellio reageert hierop in vier pagina’s in zijn *Defensio*, pp. 48-52. Beza reageert tenslotte met twaalf(!) pagina’s in zijn *Responsio*, pp. 64-76 en in zijn *Novum Testamentum* van 1565 heeft hij wederom een annotatie.

zover zeker de zonde door middel van de wet wordt aangezet, niet vanwege een gebrek van de wet, maar door een eigen gebrek van iemand [de eigen zondigheid]. Dus heb ik de vertaling van Castellio terecht bekritiseerd, als eentje die overduidelijk sympathiseert met de manicheeërs, met hen die godslasterlijk omgaan met de wet van God.⁹²

Op het punt van Castellio dat *διὰ* en *ἐκ* afwisselend gebruikt kunnen worden, reageert Beza dat dit wel voorkomt, maar dit betekent niet dat het overal mogelijk is. Beza bevestigt dat Paulus verschillende teksten heeft geschreven waaruit blijkt dat de wet met zonde en dood in verband worden gebracht. Toch kan dit volgens Beza niet zo geïnterpreteerd worden dat de wet de dood zou veroorzaken. Hij verwijt Castellio dus nog steeds een redeneerfout, namelijk dat hij de wet als de oorzaak van de dood voorstelt. Beza geeft hierbij een concreet voorbeeld:

Dit alles geef ik je toe, Castellio, maar als je daaruit zo concludeert dat, als de dood vanuit de wet wordt toegebracht (dus als de wet dood veroorzaakt), of als de dood vanuit de wet ontstaat, dat om die reden de zonde vanuit de wet bestaat, namelijk [als] de oorzaak van de dood, dan stel je je niet minder dwaas op dan wanneer je zegt dat, omdat de misdadigers slechter worden door de verboden van de wetten, en de wetten de misdadigers doden, daarom diefstallen, overspel en andere misdaden van die aard door de wetten ontstaan zijn.⁹³

Beza gaat niet verder in op Lucas 2 dan hij al doet in zijn *Responsio* bij Lucas 2.

Samenvattend is duidelijk dat Castellio en Beza het oneens zijn over de functie van de wet. Volgens Castellio brengt de wet zonden voort, volgens Beza komen zonden

---

⁹² Beza, *Responsio*, pp. 105-106, 'Apostolus non scripsit, τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, vel τὰ ἐκ τοῦ νόμου, quae a Lege prodeunt, sed τὰ διὰ τοῦ νόμου, quae per Legem existunt. Neque enim isti motus a Lege, sed a nostra corruptione, sive a peccato nobis insito, proficiscuntur: sed per Legem existunt quatenus videlicet peccatum per Legem irritatur, non Legis, sed suo unius vitio. Itaque Castellionis interpretationem merito reprehendi, ut quae manifesto faveat Manichaeis, in Legem Dei blasphemis.'

⁹³ Beza, *Responsio*, p. 106, 'Haec omnia tibi concedo, Castellio, sed quum ita colligis, si mors a Lege infligitur, sive, si a Lege mors est, idcirco a Lege etiam esse peccatum, mortis videlicet causam, non minus inepte colligis quam si diceres, quoniam scelerati legum prohibitionibus fiunt deteriores, et leges occidunt sceleratos, idcirco a legibus furta, adulteria, et caetera id genus flagitia oriri.'

door de verderfelijkheid van de mens en de wet wijst op de zonden. In de discussie over Romeinen 7:6 gaan ze door over de wet.

Analyse Romeinen 7:6

Om, zoals Jewett dit uitlegt, “de relatie tussen gelovigen en Christus” te beschrijven, gebruikt Paulus aan het begin van Romeinen 7 een metafoor van het huwelijk.⁹⁴ Hierin staat dat als een vrouw getrouwd is met een man, ze niet met een ander mag trouwen. Ze is gebonden aan haar man. Als haar man echter overlijdt, is deze wet niet meer geldig en mag de vrouw hertrouwen. Vervolgens wordt deze beeldspraak verbonden aan Christus en de wet; door Christus is de mens niet meer aan de wet gebonden. De discussie tussen Castellio en Beza gaat erover of Paulus bedoelt dat de mens niet meer aan de wet of aan de zonde is gebonden. Of in de woorden van de metafoor van het huwelijk: of de echtgenoot staat voor de wet of voor de zonde.⁹⁵ Ik geef hieronder verschillende vertalingen van Romeinen 7:6 weer en de Griekse tekst van Stephanus:

Stephanus   νυνὶ δὲ κατηγορήθημεν ἀπὸ τοῦ νόμου ἀποθανόντες ἐν ᾧ
κατειχόμεθα, ὥστε δουλεύειν ἡμᾶς ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ
παλαιότητι γράμματος.⁹⁶

Vulgaat   Nunc autem soluti sumus a lege morientes in quo detinebamur ita ut
serviamus in novitate spiritus et non in vetustate litterae⁹⁷

---

⁹⁴ R. Jewett, *Romans a commentary*, Hermeneia – a critical and historical commentary on the Bible, Minneapolis: Fortress Press, 2007, p. 434.

⁹⁵ Voor Jewett lijkt dit geen discussie, hij spreekt over ‘Paul’s innovative doctrine of freedom from law’, Jewett, *Romans*, pp. 435-439.

⁹⁶ In de Griekse tekst van Stephanus in de vertaling van Beza 1565 staat ἀποθανόντος waar NA28 ἀποθανόντες heeft.

⁹⁷ In het *apparatus criticus* zijn een aantal varianten. De *Editio Clementina* wordt niet genoemd. Beza’s Vulgaat (1556 en 1565) heeft (evenals *Cet* in het *apparatus criticus*: ‘mortis in qua’ i.p.v. ‘morientes in quo’.

- Erasmus Nunc autem liberati sumus a lege, mortui ei in qua detinebamur ut serviamus per novitatem spiritus, et non per vetustatem literae.
- Castellio At nunc lege soluti sumus, ei mortui qua tenebamur, ita ut serviamus in novo spiritu, non in veteribus literis.⁹⁸
- Beza Nunc autem liberi sumus a Lege, mortuo *eo* in quo detinebamur, ut serviamus in novitate Spiritus ac non *in* vetustate Literae.⁹⁹
- HSV Maar nu zijn wij ontslagen van de wet, gestorven aan dat waaraan wij vastgebonden zaten, zodat wij in nieuwheid van Geest dienen, en niet in oudheid van letter.

De vertalingen

In Romeinen 7:6 is heel wat aan de hand. Beza werkt hier met een bijzondere lezing die hij ontleent aan Chrysostomus. Volgens Krans gebruikt Beza de informatie over Chrysostomus, die hij vooral aan Erasmus ontleent, onkritisch, zodat de betreffende lezing in feite een conjectuur is.¹⁰⁰ Beza heeft ἀποθάνοντες namelijk veranderd in de genitivus ἀποθάνοντος en ziet deze constructie vervolgens als een genitivus absolutus. Dit heeft hij in het Latijn vertaald als een ablativus absolutus constructie als ‘mortuo eo’, (‘omdat datgene dood is’), waarbij Beza’s toevoeging ‘eo’ betrekking heeft op de zonde. De vertaling van Beza’s Latijnse vertaling is dan als volgt: ‘Maar nu zijn wij vrij van de wet, omdat dood is datgene waarin wij gebonden waren’. De lezing ἀποθάνοντες impliceert dat de mens dood is voor de wet, terwijl Beza meent dat Paulus bedoelt dat de mens dood is voor de zonde. Castellio gebruikt eenvoudigweg ἀποθάνοντες als Griekse tekst en heeft dit als ‘mortui’ vertaald. Beza

---

⁹⁸ Castellio’s vertaling van Rom 7:6 is in de *Biblia* van 1551 en 1554 hetzelfde. *Eigen vertaling*: En nu zijn wij losgemaakt van de wet, hieraan dood ten opzichte van datgene waarin wij waren vastgehouden, opdat we zo in de nieuwe geest zullen dienen, niet in de oudheid van de letters.

⁹⁹ In zijn *Novum Testamentum* van 1565 heeft Beza alleen ‘Lege’ met hoofdletter en niet ‘spiritus’ en ‘literae’ met hoofdletter. *Eigen vertaling*: ‘Maar nu zijn wij vrij van de wet, omdat dood is datgene waarin wij gebonden waren, opdat wij dienen in nieuwheid van de Geest en niet in de oudheid van de Letter.’

¹⁰⁰ Krans, *Beyond What Is Written*, pp. 243-248.

weet dat Castellio inderdaad gebruik maakt van de meer gebruikelijke lezing ἀποθανόντες. Aan het begin van zijn *Responsio* bij Romeinen 7:6 geeft hij namelijk de Griekse tekst en de Latijnse vertaling van Castellio weer; hierin schrijft hij ἀποθανόντες.¹⁰¹

De discussie

In zijn annotatie bij Romeinen 7:6 gaat Beza kort in op Castellio's vertaling 'qua tenebamur', 'door welke [de wet] wij gebonden waren'. Beza zelf heeft 'in quo detinebamur', 'waarin ['eo' slaat bij Beza op de zonde] wij gebonden waren' vertaald. Beza zegt dat Paulus ἐν ᾧ schreef en niet ἐφ' οὗ. 'In quo' is daarom de beste vertaling volgens Beza. Anders kan het begrepen worden als het Hebreeuwse ׀ , dat 'uit' of 'in' betekent. Dit brengt hij in verband met de grammaticale term *nota instrumenti*, waarmee een middel wordt aangeduid. Beza zegt dat Castellio dit niet gezien of genegeerd heeft, aangezien hij 'qua' heeft vertaald.¹⁰²

Er volgt een flinke correspondentie: Castellio ziet aanleiding om drie pagina's aan deze korte annotatie van Beza te weiden en Beza reageert hierop in vijf pagina's. Castellio's *Defensio* is als volgt opgebouwd: allereerst legt hij twee citaten voor uit Beza's annotaties, namelijk uit de annotaties bij Romeinen 7:4 en 7:6. Daarna noemt hij drie misvattingen bij Beza's schema van het huwelijk. Beza heeft in zijn annotatie bij Romeinen 7:4 namelijk een schema opgenomen waaruit zijn interpretatie duidelijk wordt. Er is volgens hem sprake van een (allegorie van een) eerste en een tweede huwelijk. In het eerste huwelijk is de vrouw (die staat voor de mens) gebonden aan de zonde; de echtgenoot staat dus voor de zonde. In het tweede huwelijk is de

---

¹⁰¹ Zie Beza, *Responsio*, p. 106.

¹⁰² Beza, *Novum Testamentum* (1556), p. 187 (Rom 7:6), 'In quo ἐν ᾧ. Sic dicere maluit Paulus, quam ἐφ' οὗ: ut doceret, hunc maritum intra nos esse. Sic enim explicare malo proprie, quam ut accipiatur pro ׀ , vel ut instrumenti sit nota Ab. Hoc vel non vidit, vel neglexit, quidam, interpretatus, Qua tenebamur.' *Vertaling*: 'In quo ἐν ᾧ. Zo wilde Paulus het liever zeggen dan met ἐφ' οὗ: zodat hij leerde, dat deze echtgenoot onder ons is. Zo immers wil ik het bij voorkeur liever uitleggen, dan dat het wordt opgevat als het Hebreeuwse 'in, uit', ofwel dat het de aanduiding van het middel 'ab' zou zijn. Iemand, die vertaald heeft 'Qua tenebamur', zag dit niet, of hij negeerde het.'

echtgenoot de Geest. Hieronder staat dit schema van Beza uit zijn annotatie bij Romeinen 7:4:

Het eerste huwelijk

De echtgenoot staat voor de zonde	De vrouw staat voor de vleeselijke mens	De kinderen zijn de zonden
-----------------------------------	---	----------------------------

Het tweede huwelijk

De echtgenoot staat voor de Geest	De vrouw staat voor de nieuwe mens	De kinderen zijn de vruchten van de Geest
-----------------------------------	------------------------------------	---

In dit schema wordt duidelijk dat Beza de beeldspraak toepast op de zonde.¹⁰³

Terug naar Castellio's *Defensio* waarin hij twee citaten uit Beza's annotaties bespreekt. Het eerste is een citaat uit Beza's annotatie bij Romeinen 7:4 waarin Beza uitlegt dat het in het begin van Romeinen 7 gaat over de wet van de decaloog.¹⁰⁴ Dat Beza dit specificiert, heeft te maken met zijn annotatie bij Romeinen 2:27 waarin hij verschil maakt tussen ceremoniële wetten en ethische wetten (de decaloog). Castellio antwoordt hierop dat ook de wet van de decaloog, die bij Beza valt onder de ethische wetten, voor een christen dood is. De wet is er namelijk niet voor rechtvaardigen, maar vanwege verachters van de wet, de goddelozen etc. Voor de rechtvaardige is de

---

¹⁰³ Zie Beza, *Novum Testamentum* (1556), p. 186 (Rom 7:4), Krans, *Beyond What is Written*, p. 247.

¹⁰⁴ Castellio, *Defensio*, p. 73. 'Fefellit eum, quod in principio capitis legem non vult sustinere mariti personam: quod fortassis locum haberet, inquit, si de ceremoniarum abolitione ageretur, vel de lege peccati. Sed de Decalogi differe Apostolum, constat ex sequenti obiectione. Haec est una ratio.' *Vertaling*: 'Hij heeft hem [Beza] op het verkeerde spoor gezet, dat hij in het begin van het hoofdstuk de wet niet wil handhaven als persoon van de echtgenoot: [Nu volgt een citaat van Beza uit zijn annotatie bij Rom 7:4.] 'dat misschien mogelijk zou zijn geweest, zei hij, 'als over de afschaffing van de ceremonieën werd gesproken, of over de wet van de zonde. Maar dat de apostel over de decaloog spreekt, staat vast uit de volgende tegenwerping. Dit is één argument.'

decaloog dood, de wet heeft geen macht meer over hem of haar, zoals de dode man geen macht meer heeft over de vrouw.¹⁰⁵ Castellio legt uit hoe hij dit ziet:

De rechtvaardige heeft de geest van gehoorzaamheid niet tot angst ontvangen, zodat hij de wet slaafs gehoorzaamt, maar de geest van de zonen tot liefde. Zodat hij de dingen doet die de wet beveelt, niet omdat de wet zelf dit beveelt, maar omdat de rechtvaardige God liefheeft, doet hij uit liefde vrijwillig rechtvaardige dingen, zoals hij ook gedaan zou hebben als er geen wet was geweest. Zo is het, dat de wet dood is voor een rechtvaardige.¹⁰⁶

Castellio zegt hier dat de wet dood is voor een rechtvaardige, (aangezien) deze handelt uit liefde en de wet dus niet nodig heeft. Daaruit concludeert Castellio dat de wet dood is voor deze persoon.

Het tweede citaat dat Castellio bespreekt, is een citaat uit Beza's annotatie bij Romeinen 7:6: 'Want dat de wet niet als echtgenoot gezien moet worden, blijkt zo vaak bij Paulus, als hij zegt dat wij dood zijn door de zonde, voor zover wij de rol van de echtgenoot op ons nemen.'¹⁰⁷ Hiermee zegt Beza dat de mens zondig is. De mens is dood voor de zonde en niet voor de wet. Castellio erkent dat Paulus in zijn brieven schrijft dat de mens dood is voor de zonde, echter ziet hij niets in de tekst dat erop wijst dat het in vers 6 om de zonde gaat. De echtgenoot staat namelijk voor de wet, het Grieks ἐν ᾧ κατειχόμεθα, 'in welke wij gebonden zijn', heeft betrekking op

---

¹⁰⁵ Castellio, *Defensio*, pp. 73-74. 'Ad primum ergo respondeo, etiam Decalogi legem Christiano esse mortuam. Lex enim iusto posita non est, inquit Paulus: sed legis contemptoribus, impiis, nesariis, parricidis, etc. Certe ibi de lege Decalogi loquitur, quae iusto mortua est, nec ullas in eum vires aut imperium habet, non magis quam mortuus maritus in uxorem.' *Vertaling*: 'Op het eerste dus antwoord ik, dat ook de wet van de decaloog dood is voor een christen. De wet immers is niet voor een rechtvaardige geplaatst, zegt Paulus: maar voor verachters van de wet, voor goddelozen, moordenaars, vadermoordenaars, etc. Zeker spreekt hij op dit punt over de wet van de decaloog, welke dood is voor een rechtvaardige, en niet enige krachten of macht heeft over hem, niet meer dan de dode echtgenoot over de vrouw.'

¹⁰⁶ Castellio, *Defensio*, p. 74. 'Nec enim accepit iustus spiritum servitutis ad timorem, ut legi serviliter obediat: sed filiorum spiritum ad amorem, ut eo faciat quae iubet lex: non quia ipsa iubet, sed quia ipse Deum amat, et amore ultro iusta facit, facturum etiamsi nulla lex esset. Ita fit, ut sit ei mortua lex.'

¹⁰⁷ Castellio, *Defensio*, p. 73. 'Nam legem pro marito accipi non debere, toties ex Paulo liquet, quoties esse nos peccato mortuos dicit, quatenus scilicet mariti personam sustinemus.'

de wet. Vervolgens lijkt Castellio met enige ironie op Beza te antwoorden: ‘met welke, of in welke, of aan welke’ (‘qua, sive in qua, aut a qua’). De precieze constructie maakt Castellio niet uit, het heeft in elk geval betrekking op de wet, namelijk op de wet waaraan ze gebonden waren, zoals de vrouw aan haar levende echtgenoot gebonden was. Beza verdraait volgens Castellio de hele vergelijking doordat hij niet ziet dat dit om de wet gaat.¹⁰⁸

Vervolgens refereert Castellio duidelijk aan Beza’s schema over de twee huwelijken uit zijn annotatie bij Romeinen 7:4; hij vat Beza’s schema samen en ziet in deze beschrijving drie misvattingen:

1. De wet heeft in het huwelijk geen plaats en dat is ten onrechte.
2. Beza noemt de echtgenoot ‘de zonde’ en dit is een onhoudbare visie omdat God de ontwerper is van het huwelijk.
3. Doordat Beza de echtgenoot als ‘zonde’ betitelt, ontstaat er een tegenstelling tussen zonde en Geest, terwijl Paulus altijd een tegenstelling maakt tussen de letter en de Geest. Dit past dus niet in Paulus’ visie.

Castellio stelt een nieuw schema voor met de wet als echtgenoot:

De wet is de oude echtgenoot => van de vrouw, de mens, die brengt voort => slechte daden

De Geest is de nieuwe echtgenoot => van de vrouw, de mens, die brengt voort => goede daden

Hieruit blijkt nog eens duidelijk dat Castellio van mening is dat de wet bij de mens zonden en slechte daden veroorzaakt. Het tweede huwelijk, van de Geest met de mens, zorgt voor goede daden.

Castellio eindigt de *Defensio* met de vraag waarom Paulus zegt dat de mens

---

¹⁰⁸ Castellio, *Defensio*, p. 74. ‘Igitur ἐν ᾧ κατειχόμεθα, refero ad legem, qua, sive in qua, aut a qua detinebamur, sicut uxor a vivente marito. Haec dum ignorat, totam hanc similitudinem pervertit hic homo.’ *Vertaling*: ‘Daarom betrek ik ἐν ᾧ κατειχόμεθα op de wet, met welke, of in welke of aan welke wij gebonden waren, zoals de vrouw aan haar levende echtgenoot. Nu deze man [Beza] dit negeert, verdraait hij de hele vergelijking.’

dood is voor de wet. Volgens hem is dit hetzelfde als wanneer je zegt: 'ik ben dood voor de wet, en die wet is dood voor mij.' Dit is precies het punt dat Castellio al maakte in zijn annotatie bij Romeinen 7[:4]:

'Ook jullie werden gedood door de wet' [Rom 7:4]) Toen hij de wet had vergeleken met de man, en de mensen met de vrouw, scheen hier gezegd te zijn geweest, 'de wet is dood voor jullie', zodat de vergelijking op deze manier tot stand komt: dat de vrouw vrij is van de dode man: zo zijn jullie, vanwege de dood van de wet, vrij van de wet. Maar het moet begrepen worden dat deze dingen zo met elkaar zijn verward, dat ze hetzelfde is: jullie zijn dood voor de wet en de wet is dood voor jullie, zodat jullie niets met de wet te maken zullen hebben, en de wet niets met jullie, niet meer dan de levenden met de doden, of omgekeerd.¹⁰⁹

Deze omkering, dat 'ik ben dood voor de wet', ook het omgekeerde betekent, beredeneert Castellio met de tekst uit Galaten 6:14 waarin staat: 'de wereld is voor mij gekruisigd en ik voor de wereld.'¹¹⁰

Beza antwoordt uitvoerig in zijn *Responsio*. Hij herhaalt zijn eigen kritiek op Castellio, bespreekt zijn lezing ἀποθανόντος en legt zijn schema over het huwelijk nog eens uit. Vervolgens reageert Beza op de opvattingen van Castellio. Op Castellio's verweer dat ook de decaloog dood is voor de christen, reageert Beza afkeurend. Ook

---

¹⁰⁹ Castellio, *Biblia* (1554), p. 450 (Annot. Rom 7). 'Vos quoque perempti estis legi.) Cum legem viro, et homines mulieri comparaverit, videtur hic dicendum fuisse, Vobis perempta lex est, ut conveniat similitudo hunc in modum: Ut mulier viro mortuo libera est: sic vos, lege mortua, estis a lege liberi. Sed intelligendum est, haec sic inter sese converti, ut sit idem: Vos estis legi mortui, et, vobis mortua lex est, ut vos nihil rei cum lege habeatis, et lex nihil vobiscum rei habeat, non magis quam vivi cum mortuis, aut contra.'

¹¹⁰ Castellio, *Defensio*, p. 76. 'Est enim idem, Ego sum legi mortuus, et, Mihi mortua lex est. quemadmodum dicit idem alibi: Et mundus mihi crucifixus est, et ego mundo: hoc est, nihil habemus inter nos commercii. Tale est quod postea scribemus de lege tecta Iudaeis, 2. Cor. 3.' *Vertaling*: 'Het is immers hetzelfde, 'ik ben dood voor de wet' en 'voor mij is de wet dood' [Galaten 6], hetzelfde zegt hij elders: Ook de wereld is voor mij gekruisigd, en ik voor de wereld: dit betekent: wij hebben onderling niets gemeenschappelijk. Zo is wat wij later schreven over de wet verborgen voor de joden, 2 Cor. 3.'

de uitspraak van Castellio, dat de wet er niet is voor de rechtvaardigen maar vanwege de onrechtvaardigen wijst Beza deels af:

Maar in hemelsnaam, voor wie is de wet eigenlijk dood? Juist voor hen die zich niet onderwerpen aan haar voorschrift, zoals de echtgenoot, die geen echtgenoot is voor (zijn) een overspelige vrouw. Maar aangezien de wet overtreders toch straft volgens haar eigen recht, precies op hen oefent ze haar kracht uit, en daarom wordt gezegd dat ze wat dit betreft ingesteld is voor hen alleen. Zo is het niet dat een echtgenoot die spontaan zijn gehoorzame vrouw aardig behandelt, om deze reden voor haar geen echtgenoot is, integendeel: hij wordt juist om die reden als haar echtgenoot beschouwd, wanneer zijn eigen vrouw niet [gewoon] leeft, maar juist volgens zijn voorschrift: en daarom is hij niet voor haar een echtgenoot, omdat het deze macht en strengheid betreft, welke echtgenoten volgens hun eigen recht bij opstandige vrouwen kunnen gebruiken.¹¹¹

Beza zegt dat het inderdaad zo is dat de wet straffen bevat voor de overtreders. De wet is juist dood voor iemand die zich niets van de wet aantrekt, zoals bij een overspelige vrouw die haar man niet als haar man ziet en met een andere man gaat; de wet is dood voor haar. De wet zelf echter is volgens Beza absoluut niet dood, niet voor goddelozen en ook niet voor vromen. Hij legt dit als volgt uit:

En zo (om eindelijk af te sluiten) wordt in zeker opzicht gezegd dat diegenen dood zijn voor de wet die niets met de verschrikkingen van de wet te maken hebben. Maar ik kom nergens tegen dat de wet dood genoemd wordt, of het nu goddelozen of vromen betreft. Want hen [de goddelozen] dwingt zij met dreigementen, en tuchtigt

---

¹¹¹ Beza, *Responsio*, p. 107-108. 'Sed, obsecro, quibus tandem Lex est mortua? Illis certe qui sese eius praescripto non subiiciunt: sicut maritus, adulterae uxori non est maritus. Sed tamen quatenus Lex transgressores pro suo iure castigat, in iis demum vim suam exerit, ac proinde hoc respectu iis solis posita dicitur. Sic etiam tantum abest ut maritus qui sua sponte obedientem uxorem lenissime tractat, propterea non sit ei maritus, ut contra potissimum eius maritus idcirco censeatur quod ipse uxor non vivat, nisi ex eius praescripto: ac proinde non sit ei maritus, quod attinet ad illam postestatem et duritiam qua in rebelles uxores uti suo iure possunt mariti.'

zij dan met rechtvaardige straffen; bij de anderen [de vromen] heeft ze de functie van de welwillendste meester en trouwste leider.¹¹²

Hij draait de redenering van Castellio dus volledig om; de wet is juist heel levend voor wie zich aan de wet houdt.

Om zijn visie verder kracht bij te zetten haalt Beza nogmaals¹¹³ Romeinen 3:31¹¹⁴ aan, waarin staat dat de wet niet ongeldig is geworden door het geloof, maar juist in stand wordt gehouden door het geloof.¹¹⁵ Vanwege deze uitspraak ziet Beza de wet dus niet als de eerste echtgenoot: de wet is niet dood. Wel ziet Beza dat Paulus vaker zegt dat de mens dood is voor de zonde en dat is voor hem de reden om de zonde als de eerste echtgenoot te zien. Castellio zei hierover in de *Defensio* dat Paulus elders inderdaad zegt dat men dood is voor de zonde, maar dat hij voor deze interpretatie in dit vers geen aanwijzingen heeft. Beza antwoordt hierop: 'alsof in deze vergelijking niet wordt gerefereerd aan het vorige hoofdstuk, waarin dit vaak wordt herhaald en expliciet wordt gemaakt'.¹¹⁶ Beza interpreteert dit vers dus met inachtneming van het geheel van de brief, terwijl Castellio heel letterlijk bij het vers zelf blijft.

Vervolgens doet Beza een voor 21^e-eeuwse oren opmerkelijke uitspraak over geslachtsdelen, waarna hij uitwerkt waarom hij het oneens is met Castellio dat de

---

¹¹² Beza, *Responsio*, p. 108. 'Itaque (ut tandem finiam) certo quidem respectu dicuntur Legi mortui quibus nihil est cum Legis terroribus commercii: sed Legem nusquam invenio dici mortuam, sive de impiis sive de piis agatur. Nam illos minis coercent, et iustis tandem poenis castigat: apud istos vero benignissimi magistri et fidelissimi ducis munere fungitur.'

¹¹³ In Beza's *Novum Testamentum* (1556), p. 186: In de annotatie bij Rom 7:4 staat namelijk dezelfde verwijzing: 'Ideo dixit Apostolus supra 3.d.31, Legem non fieri irritam per fidem, sed potius stabiliri.' *Vertaling*: 'Daarom heeft de apostel in Rom 3:31 gezegd dat de wet niet ongeldig is geworden door het geloof, maar juist is verstevigd.'

¹¹⁴ Er staat Rom 3:2, dit moet Rom 3:31 zijn.

¹¹⁵ Beza, *Responsio*, p. 108. 'Denique, quem habebimus meliorem suae sententiae interpretem quam Paulum? Is vero Rom. 3. V. 2., deserte dicit, Legem non fieri irritam per fidem, sed stabiliri.' *Vertaling*: Tenslotte, welke betere interpretatie zullen we hebben dan Paulus? Deze zegt, in Rom 3:2 [Rom 3:31] dat de wet niet ongeldig is geworden door het geloof, maar juist is verstevigd.

¹¹⁶ Beza, *Responsio*, p. 108. 'Quasi vero haec similitudo non referatur etiam ad superius caput, in quo toties illud repetitur, et explicatur.'

wet dood is voor ons. Beza is het eens met Castellio's uitspraak dat de mens dood is voor de wet, maar dat betekent niet dat de wet dood is voor de mens. Dit legt hij als volgt uit:

Wat is tenslotte de zaak voor velen? Aan wie behoren de verwekkende delen? Beslist aan de echtgenoot. En dat niet de wet maar de zonde door de wet (dit betekent 'de gelegenheid genomen uit de wet') in ons de dood doet ontstaan, dit wordt zes keer gezegd in één hoofdstuk, natuurlijk in [Romeinen 7:] vers 5, 8, 11, 13, 17 en 20.¹¹⁷ Maar Castellio werpt tegen dat wij dood voor de wet worden genoemd. Klopt. Maar de apostel zegt niet dat de wet dood is voor ons. Dat had alles bij elkaar toch gezegd moeten worden: en dan was het zeker (zoals ik denk) door de apostel gezegd, als hij de wet als echtgenoot had gezien. Als iemand opnieuw zou tegenwerpen, dat de apostel hier zegt dat de zonde voor ons dood is, maar liever dat wij dood zijn voor de zonde, is het antwoord makkelijk. Aangezien immers één en dezelfde man zowel de persoon van de echtgenoot als van de vrouw handhaaft (aangezien hij namelijk de echtgenoot [de zonde] in zijn binnenste draagt) daarom worden die twee verwisseld, dat de zonde dood is voor ons, en dat wij dood zijn voor de zonde. Maar de apostel gebruikt deze laatste [uitspraak, namelijk dat wij dood zijn voor de zonde] graag, opdat wij weten dat de zonde niet iets buiten ons is, dat ons duidelijk van buiten af nadert. Maar over de wet moet iets anders vastgesteld worden, die omdat deze buiten ons is, in ons effectief kan zijn (in zoverre zeker omdat wij willen gehoorzamen aan haar) en vervolgens is ze niet dood voor ons: hoewel wij dood zijn aan haar in een ander opzicht, in zoverre zijn wij vrij van haar vervloeking. Zo wegens dubbelzinnigheid (*ἀμφιβολίαν*) is het niet hetzelfde 'dat de wet voor ons dood is en dat wij dood zijn voor de wet'.¹¹⁸

---

¹¹⁷ Deze verzen gaan allemaal over de zonde.

¹¹⁸ Beza, *Responsio*, pp. 108-109. 'Denique quid pluribus opus est? Cui tribuuntur generandi partes? Certe marito. Atqui non Legem sed peccatum per Legem, (id est occasione sumpta ex Lege) in nobis mortem gignere, sexies in hoc uno cap. Dicitur, nempe versu 5.8.11.13.17, et 20. Sed excipit Castellio, nos diserte dici Legi mortuos. Fateor. Sed non dicit Apostolus Legem esse nobis mortuam. quod tamen omnino dicendum erat: et sane (ut mihi videtur) dictum fuisset ab Apostolo, si Legem pro marito acciperet. Quod si quis rursus excipiat, ne hoc quidem dicere Apostolum, peccatum esse nobis mortuum, sed nos potius esse mortuos peccato, facilis est responsio. Quoniam enim unus et idem homo sustinet tum mariti tum uxoris personam (quoniam videlicet maritum etiam gerit in visceribus)

Beza zegt dat geen enkele heilige schrijver het uitlegt zoals Castellio dit doet. Vervolgens uit hij nog zijn ongenoegen over het feit dat Castellio Galaten 6:14¹¹⁹ aandraagt om te verantwoorden dat de bijbeltekst: 'wij zijn dood voor de wet' andersom gezien kan worden als 'de wet is dood voor ons'.

Tenslotte gaat Beza nog in op de drie mankementen die Castellio noemde over zijn schema van het huwelijk. Kort maar krachtig verweert hij zich:

- 1) Castellio's kritiek was dat de wet in Beza's interpretatie binnen het huwelijk geen plaats heeft. Beza maakt Castellio allereerst uit voor bedrieger, sycofant, omdat hij zijn woorden niet goed of selectief heeft weergegeven. Vervolgens citeert Beza zijn eigen woorden uit zijn annotatie bij Romeinen 7:4 waaruit duidelijk blijkt dat de wet wel een plaats heeft: 'De echtgenoot is de zonde, ofwel deze aangeboren kracht die in ons de effecten van de zonden aanwakkert, toen de gelegenheid zich voordeed door middel van de wet, door welke ze duidelijk wordt aangezet, overigens als de dood.'¹²⁰ Hiermee laat Beza zien dat hij de wet helemaal niet heeft weggelaten, maar dat hij de wet juist een grote rol toedicht.
- 2) Het tweede mankement in Beza's schema van het huwelijk was volgens Castellio dat Beza's schema tot gevolg heeft dat God, als de auteur van het huwelijk, een huwelijk heeft ontworpen met de zonde, omdat Beza de echtgenoot als 'de zonde' betitelt. Beza lijkt zich aan de letterlijkheid van Castellio's argument te storen, zo blijkt uit de volgende opmerking: 'alsof in allegorieën en vergelijkingen de afzonderlijke onderdelen overeenstemmen,

---

idcirco permutantur haec duo, *mortuum esse nobis peccatum, et nos esse mortuos peccato*. Sed Apostolus isto posteriore libentius utitur, ut sciamus peccatum non esse quippiam externum, quod videlicet nos foris aggrediatur. Sed de Lege aliud constituendum est, quae quum sit extra nos, potest in nobis esse efficax, (quatenus videlicet volentes ei obsequimur) ac proinde non esse nobis mortua: quamvis ei simus alio respectu mortui, quatenus videlicet ab ipsius maledictione liberi sumus. Itaque propter ἀμφιβολίαν, idem non valent *Legem esse nobis mortuam, et nos esse Legi mortuos*.'

¹¹⁹ Galaten 6:14 'Maar ik zal mij volstrekt niet beroemen op iets anders dan op het kruis van onze Heere Jezus Christus, door Wie de wereld voor mij gekruisigd is, en ik voor de wereld.' (HSV).

¹²⁰ Beza, *Responsio*, p. 110. '*Maritus est peccatum, sive vis illa nativa ciens in nobis affectiones peccatorum, occasione per Legem arrepta, a qua videlicet irritatur, alioqui veluti mortuum*.'

en alsof het niet alleen om het kerndoel ('scopus') gaat.¹²¹ Volgens Beza is het kerndoel van Paulus duidelijk, namelijk 'om te tonen dat het gaat om de zondige toestand van voor de wedergeboorte, zoals wanneer een bepaalde echtgenoot de hoogste macht over ons bezit, en alle slechte hartstochten uit ons voortbrengt, zoals [dusdanige slechtheden] uit een vrouw voortkomen.'¹²²

- 3) Het derde mankement aan het schema van Beza was, dat doordat de zonde de eerste echtgenoot is, de tegenstelling tussen letter en Geest die Paulus vaak maakt, spaak loopt. Beza zegt dat Castellio niet ziet dat er in het hele stuk een tegenstelling wordt gemaakt tussen de Geest en het vlees, tussen de wet van God en de wet van de zonde.¹²³ Volgens Beza wordt er een eenvoudige tegenstelling beschreven tussen de zonde, de erfzonde, en de Geest, de wedergeboorte.¹²⁴ Als laatste verzucht Beza: 'waarom verklaart Castellio dat

---

¹²¹ Beza, *Responsio*, p. 111. 'Quasi denique in allegoriis et similitudinibus singula convenient, ac non potius scopum ipsum intueri sufficiat.'

¹²² Beza, *Responsio*, p. 111. 'Quis sit autem scopus Apostoli satis liquet, ostendere videlicet, peccatum ante regenerationem, quasi maritum quendam, summum ius in nos obtinere, et prava omnes motus ex nobis velut ex coniuge gignere.'

¹²³ Dit laatste is een interessant punt. Castellio verdedigt de tegenstelling tussen letter en Geest (iets wat past in zijn theologie/hermeneutiek), Beza ziet een andere tegenstelling, namelijk tussen vlees en Geest.

¹²⁴ Beza, *Responsio*, p. 111. 'Tertium vitium observat Castellio, quod non apte faciam, succedere Spiritum novum maritum, peccato veteri marito: quum ex Pauli doctrina, non peccato sed literae succedat Spiritus, peccato vero iustitia. Quasi vero in tota hac disputatione, Spiritus carni: Lex Dei, legi membrorum: lex Spiritus, legi peccati: intelligentia carnis, intelligentiae Spiritus non opponatur. Quae certe omnia nihil aliud declarant quam simplex ista peccati, id est corruptionis naturalis, et Spiritus, id est regenerationis, oppositio.' *Vertaling*: Castellio ziet een derde mankement, dat ik de Geest niet passend de nieuwe echtgenoot maakte, met de zonde als oude echtgenoot: omdat uit de leer van Paulus, de Geest niet volgt op de zonde maar op de letter [de wet], maar gerechtigheid volgt op zonde. Net alsof in de hele verhandeling [van Paulus] niet de tegenstelling wordt gemaakt, tussen de Geest en het vlees: tussen de Wet van God en de wet van de ledematen: tussen de wet van de Geest en de wet van de zonde: tussen het begrip van het vlees en het begrip van de Geest. Welke zij zeker geheel niet anders verklaren dan simpelweg deze [wet] van de zonde, namelijk de tegenstelling tussen de natuurlijke corruptie [vlees] en de Geest, namelijk de wedergeboorte.'

wij over ernstige zaken dwalen en afbreuk doen aan de weldaad van Christus.’¹²⁵

3.2 Evaluatie van opvallende resultaten uit de analyse

De kern van het meningsverschil is, dat Castellio meent dat de wet, ook de decaloog, sinds de komst van Christus geen rol meer speelt voor een rechtvaardige christen. De christen is dusdanig veranderd, dat deze de wet niet meer nodig heeft, omdat hij uit liefde het goede doet. De wet is dood voor een christen; de wet heeft geen vat meer op deze mens. Beza is ervan overtuigd dat de wet wel degelijk functioneert, namelijk als ‘welwillendste meester en trouwe leider’ voor vrome mensen en als straffende instantie voor onrechtvaardige mensen. Het komt erop neer dat de wet juist heel levend is voor iemand die de wet probeert na te leven. De wet is dood voor iemand die er geen boodschap aan heeft. Castellio thematiseert de onrechtvaardige mens nauwelijks. Hij zegt eenmaal dat de wet niet voor rechtvaardigen is opgesteld, maar voor onrechtvaardigen. Beza geeft hier meer woorden aan: de wet is voor een onrechtvaardige een straffende instantie.

In termen van de verschillende gebruiken van de wet, zoals door Luther, Melancton en Calvijn is uitgewerkt, is er bij zowel Castellio als Beza sprake van de *usus politicus*. Bij Beza blijkt ook de *usus theologicus* een rol te spelen als hij, in zijn annotatie bij Romeinen 2:27, schrijft dat de wet de ziekte aanwijst. Beza is daar wel negatief over, want de wet kan alleen de ziekte aanwijzen, maar niet genezen. Het lijkt er zelfs op dat de wet niet meer in werking is. Hier is de differentiatie tussen de verschillende wetten van belang. Beza doelt hier op de ceremoniële wetten, de decaloog heeft voor hem niet afgedaan en heeft wel werking als *usus theologicus*.

Het verschil in visie lijkt vooral te gaan over het derde gebruik. Voor Castellio is de wet voor de rechtvaardige niet meer van toepassing, voor Beza wel. Maar Castellio gaat hierin nog verder, en zegt, dat de wet zelfs zonden veroorzaakt. De wet wijst geen zonden aan (*usus theologicus*), maar veroorzaakt zonden.

---

¹²⁵ Beza, *Responsio*, p. 111. ‘En cur clamet Castellio nos in gravissimis rebus errare, et Christi beneficium deprimere.’

De erfzonde speelt bij Beza een rol, waar Castellio hier niet over spreekt. Voor Castellio was de erfzonde geen groot theologisch thema; de ratio was wel aangetast, maar niet totaal ongedaan gemaakt bij de zondeval. Dit bleek uit de discussie over Romeinen 7:5. Volgens Beza kwamen de zonden voort uit de erfzonde en gaf de wet het besef van zonden. Bij Castellio is de wet dood en heeft het geen vat meer op de mens. Castellio beaamt wel dat Paulus schrijft dat de mens dood is voor de zonde, maar werkt dit niet verder uit.

Wat betreft Romeinen 7:6 vind ik het opvallend dat Castellio het vers heel letterlijk interpreteert. Hij zegt namelijk dat, ook al staat elders dat de mens dood is voor de zonde, hij er in dit vers geen reden toe ziet om 'zonde' te lezen in plaats van 'wet'. Beza ziet het vers juist in het geheel van Romeinen 7 en past het Grieks met de lezing van Chrysostomus en Erasmus aan, zodat het beter in zijn visie past. Ditzelfde komt terug bij het laatste punt in de polemieek, waar Castellio kritiek heeft op Beza's schema van het huwelijk. Castellio meent namelijk dat als de eerste echtgenoot de zonde is, de tegenstelling tussen letter en Geest verloren gaat.¹²⁶ Deze tegenstelling maakt Paulus regelmatig. Beza legt uit dat er wel een tegenstelling is tussen vlees en Geest. De tegenstelling letter en Geest is een kenmerk voor de dopers en spiritualisten.¹²⁷ Maar ook de tegenstelling bij Beza tussen vlees en Geest past hierbij. Dus Beza interpreteert het vers in het geheel van de Romeinen 7, waar Castellio dicht bij het Grieks blijft. Dit vind ik opvallend, omdat juist van Castellio wordt gezegd dat het om de *scopus* gaat en dat de precieze tekst ondergeschikt is (waar deze onduidelijk is). Sterker nog, aan het einde van de *Responsio* bij Romeinen 7:6 benadrukt Beza dat het in het geval van de metafoor over het huwelijk gaat om de *scopus* van Paulus.

---

¹²⁶ Deze kritiek in combinatie met de annotatie van Beza bij Rom 2:27, waarin hij zegt dat Paulus γράμμα gebruikt als hij letter en Geest wil onderscheiden, maakt dit punt nog complexer. Maar in deze polemieek over Rom 7:6 gaat het in eerste instantie over de decaloog, dat is in de visie van Beza geen 'letter' (γράμμα).

¹²⁷ Liebing, 'Die Schriftauslegung Sebastian Castellios', *Konfession*, pp. 55-59. Van Veen, *De kunst van het twijfelen*, p. 61.

Dit waren de opvallende vondsten uit de analyse. De verschillende visies op de wet bij Castellio en Beza passen in hun context en theologie. Beza lijkt dichtbij de drie gebruiken van de wet te blijven, zoals Melanchton en Calvijn deze hebben uitgewerkt. Castellio neemt hier afstand van en wat betreft zijn visie op de wet zie ik overeenkomsten met de visie van de dopers, namelijk dat de geldigheid van de wet achterhaald is.

4. Conclusies

In deze masterscriptie heb ik de verschillende visies van Castellio en Beza op de wet onderzocht met de volgende onderzoeksvraag: Hoe verschillen Castellio en Beza in hun visie op de wet in de schriftelijke polemieek over de interpretatie en het vertalen van Romeinen 7:5-6?

In hoofdstuk 1 heb ik eerst kort de situatie beschreven van de tijd waarin nieuwe Latijnse vertalingen werden gemaakt, aangewakkerd door het humanisme en de uitvinding van de drukpers. Castellio en Beza gingen hier met hun Latijnse vertaling ieder op een eigen manier mee verder. Hun manier van werken bleek uit de beschrijving van het verloop en het karakter van de schriftelijke polemieek die ontstond naar aanleiding van Castellio's Latijnse bijbelvertaling. In hoofdstuk 2 heb ik de visie op de wet van verschillende belangrijke theologen en van de dopers beknopt weergegeven. Hieruit bleek dat 'de wet' een complex begrip is. Bij 'de wet' kan er onder andere gedacht worden aan de wet in het Oude testament, de decaloog of de ceremoniële wetten of de wet in het Nieuwe Testament. Ook worden er diverse functies aan de wet toegedicht. In hoofdstuk 3 heb ik in detail de polemieek over Romeinen 7:5-6 uitgewerkt, waarbij ook de annotatie van Beza bij Romeinen 2:27 een rol speelde. Wat betreft 'de wet' leek het hier om de wet in het Oude Testament te gaan: de ceremoniële wetten, maar met name de decaloog. Het punt van discussie lag bij de geldigheid van de decaloog.

De verschillende visie op de wet bij Castellio en Beza in Romeinen 7:5-6.

Castellio meent dat de wet de oorzaak was van de zonden toen de mens nog in het vlees was. Met het laatste wordt toestand van de mens bedoeld, die nog niet vernieuwd is door Christus. De wet bracht in die toestand zonden voort. Voor Beza is dit een onmogelijke gedachte, omdat hij meent dat de erfzonde in de mens zondige verlangens veroorzaakt en niet de wet zelf. Dit verschil van mening hangt op de vertaling van διὰ τοῦ νόμου uit Romeinen 7:5. Castellio heeft dit als 'a lege' vertaald, Beza als 'per legem'.

Voor Castellio is de wet sinds de komst van Christus, voor een door Christus vernieuwde en geestelijke mens dood. De wet heeft geen vat meer op de mens, omdat de mens uit liefde het goede doet. Beza meent dat wanneer een mens het goede doet, de wet juist levend is en de wet is dood als iemand zich niets aantrekt van de wet. Voor Beza is de wet voor een rechtvaardige in geen geval dood. Dit onoverbrugbare verschil komt voort uit de interpretatie van Romeinen 7:6. De beeldspraak van het huwelijk in Romeinen 7 speelt hierbij een grote rol. In een huwelijk is de vrouw aan de man gebonden zolang hij leeft, wanneer hij sterft is zij vrij van hem. Dit beeld past Paulus toe op de mens, die aan de wet gebonden is (Castellio) of aan de zonde (Beza). Met de komst van Christus is de mens niet meer aan de wet of aan de zonde gebonden. Om tot een voor hem bevredigende betekenis van de vertaling van Romeinen 7:6 te komen, heeft Beza een bijzondere lezing van het Grieks nodig en extra woorden in zijn Latijnse vertaling. Beza meent dat de wet nog een functie heeft voor de rechtvaardige en voor de onrechtvaardige mensen. Voor de rechtvaardige mens fungeert de wet als een 'welwillende leermeester en trouwe leider', maar voor de onrechtvaardige mens fungeert de wet als straffende instantie. Castellio is het alleen met het tweede eens; hij zegt kort dat de wet is uitgevonden voor onrechtvaardigen, niet voor rechtvaardigen. Voor rechtvaardigen is de wet dood.

Tertius usus legis

Hoewel Castellio en Beza de 'gebruiken van de wet' niet met zoveel woorden noemen, zijn de drie gebruiken van de wet, zoals die bij Melancton en later bij Calvijn worden benoemd, bruikbaar. Het verschil in visie op de wet lijkt vooral te gaan over het derde gebruik. Voor Castellio is de wet voor de rechtvaardige niet meer van toepassing, voor Beza wel. Dit is precies waar het derde gebruik van de wet over gaat: namelijk dat de wet ook voor een rechtvaardige nog als richtsnoer geldt. Beza noemt niet het woord richtsnoer, maar beschrijft de wet als 'welwillende leermeester en trouwe leider'. Castellio is deze visie niet toegedaan, want de wet is voor een christen dood, omdat deze vrijwillig het goede doet. De visie van Castellio heeft overeenkomsten met de visie van de dopers op de wet. Die meenden namelijk

dat de wet had afgedaan sinds de komst van Christus. Beza's visie is in lijn met Melancton en Calvijn: de wet heeft voor onrechtvaardige als rechtvaardige een functie.

Bijvoorst

Uit de literatuur blijkt dat het Castellio meer gaat om de betekenis van de tekst en dat Beza meer vasthoudt aan de geschreven tekst. De beschreven polemieek bij Romeinen 7:6 blijkt een interessante 'uitzondering' te zijn op dit idee van grondtaalgetrouw vertalen van Beza. De reden is de theologische inhoud van het vers. In deze discussie blijkt dat Castellio letterlijker aan het Grieks vasthoudt dan Beza, hoewel dat lastig is om te zeggen omdat Beza een andere Griekse lezing gebruikte. Beza was zich daar wel van bewust. De theologische inhoud is hier dus bepalend voor de vertaling.

5. Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde onderzoeksmethode

In deze masterscriptie heb ik een inkijkje gekregen en gegeven in de Latijnse polemieken tussen Castellio en Beza. De methode van onderzoek was het vertalen van de hierbij behorende Latijnse teksten. Deze teksten zijn niet in vertaling beschikbaar en het was daarom een interessante en geregeld ook moeilijke onderneming om er achter te komen hoe de discussie gevoerd werd. Allereerst heb ik het corpus afgebakend tot de brief aan de Romeinen. Van te voren wist ik niet welk thema ik hierin aan zou treffen, maar ik vermoedde dat in deze brief wel theologische thema's op het spel zouden staan. Niet voor niets heeft Castellio een annotatie bij Romeinen 9 geschreven over de predestinatieleer. Later, vanwege de veelheid aan materiaal, heb ik het corpus begrensd tot Romeinen 7:5-6.

In de discussie om Romeinen 7:5-6 bleek 'de wet' het grote theologische thema te zijn. Deze afbakening brengt met zich mee dat het een beperkt onderzoek is. De kans is aanwezig dat er in de polemieken nog meer te vinden is over de wet. Wel geeft ook dit beperkte corpus een interessant inzicht in de schriftelijke polemieken tussen Castellio en Beza. Het materiaal heeft namelijk inzicht gegeven in de soort argumenten die Castellio en Beza gebruikten, in hun vertaalprincipe en met name ook in hun theologie; Twee verschillende vertalingen van één of twee verzen laten al een onoverbrugbaar verschil zien in hun visie op de geldigheid van de wet. Toen het thema van de wet eenmaal duidelijk was, heb ik in de literatuur gekeken welke rol de wet speelt in de theologie van Luther, Melancton, Calvijn en de dopers. Met de informatie over de verschillende gebruiken van de wet, kon ik het verschil in de visie van Beza en Castellio beter duiden. Ook bleek Castellio's visie dat de wet niet meer geldig was voor een christen, een visie die bijvoorbeeld de dopers aanhingen.

De bijbelvertalingen, de *Defensio* en de *Responsio*, zijn zeer interessant onderzoeksmateriaal gebleken. Het biedt onderzoeksmateriaal voor nog veel meer scripties over verschillende theologische thema's.

Bibliografie

Primaire literatuur

T. Beza, *Novum D. N. Iesu Christi testamentum*, Genève: Robertus Stephanus, 1556.

T. Beza, *Novum D. N. Iesu Christi testamentum*, Genève: Henri Stephanus, 1565.

T. Beza, *Responsio ad defensiones et reprehensiones Sebastiani Castellionis, quibus suam Novi Testamenti interpretationem defendere adversus Bezam, et eius versionem vicissim reprehendere conatus est*, Genève: Hendricus Stephanus, 1563.

S. Castellio, *Biblia interprete ... Una cum eiusdem Annotationibus*, Bazel: Johannes Oporinus, 1551.

S. Castellio, *Biblia interprete ... Una cum eiusdem Annotationibus*, Bazel: Johannes Oporinus, 1554.

S. Castellio, *Defensio suarum translationum Bibliorum, et maxime Novi Foederis ...*, Bazel: Johannes Oporinus, 1562.

Secundaire literatuur

C. Augustijn, *Erasmus*, Baarn: Ambo, 1986.

I. Backus en A. Goudriaan, "Semipelagianism': The Origins of the Term and its Passage into the History of Heresy', *Journal of Ecclesiastical History* (2014): pp. 25-46.

P.G. Bietenholtz, *Encounters with a Radical Erasmus. Erasmus' Work as a Source or Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto: UTP, 2009.

G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.

D. Erasmus, R.D. Sider (ed.), *New Testament, Annotations on Romans* (CWE 56), Toronto: University of Toronto Press, 1994.

M.C. Gomez-Géraud en O. Millet, 'La rhétorique de la Bible chez Bèze et Castellion d'après leur controverse en matière de traduction biblique', in: I. Backus (red.), *Théodore de Bèze (1519-1605). Actes Du Colloque De Genève (septembre 2005)* (Travaux D'humanisme Et Renaissance 424), Genève: Droz, 2007, pp. 429-448.

M.C. Gomez-Géraud, 'Traduire et translater. La Bible de Sébastien Castellion', *Camenaë* 3 (2007), pp. 1-10.

B. Gordon and E. Cameron, 'Latin Bibles in the Early Modern Period', in: E. Cameron (ed.), *The New Cambridge History of the Bible volume III from 1450 to 1750*, New York: Cambridge University Press, 2016, pp. 187-216.

H. Heller, 'Jacques Lefèvre d'Étaples', in: P.G. Bietenholz (red.), *Contemporaries of Erasmus a Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, vol. 2, Toronto etc.: University of Toronto Press, 1992, pp. 315-318.

R. Jewett, *Romans a commentary* (Hermeneia – a critical and historical commentary on the Bible), Minneapolis: Fortress Press, 2007.

H.J. de Jonge, 'De oogst van vijf eeuwen tekstonderzoek, Textus Receptus, Byzantijnse tekst en kritische tekst in edities en vertalingen van het Nieuwe Testament.' *Met Andere Woorden* 38/3 en 4 (2016): pp. 79-96.

H.J. de Jonge, 'Novum Testamentum a nobis versum: De essentie van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament', *Lampas*, (1982): pp. 231-248.

G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band IV, Stuttgart: Kohlhammer, 1942

J.L.H. Krans, *Beyond What Is Written. Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament* (NTTS 35), Leiden, Boston: Brill, 2006.

J.L.H. Krans, 'Erasmus, grondlegger van de bijbelse hermeneutiek', in: Geert van Dartel (red.) *Erasmus Oecumenicus, in vrijheid op zoek naar de bronnen van het geloof*, (2016), pp. 15-31.

H. Liebing, *Die Schriftauslegung Sebastian Castellios* (Diss. Tübingen), 1953; herdrukt in Heinz Liebing e.a., *Humanismus Reformation Konfession: Beiträge zur Kirchengeschichte* (Marburger theologische Studien 20), Marburg: Elwert, 1986.

D. MacCulloch, *Reformation: Europe's House Divided 1490-1700*, London: Alan Lane, 2003.

Rudolf Mau, 'Gesetz V', in: C. Uhlig (red.) *Theologische Realenzyklopädie*, Band 13, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1984, pp. 83-90.

D.R. Nelson and P. Hinlicky, (eds) *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. Band 2, New York: Oxford University Press, 2017.

Richard Rex, 'Humanist Bible controversies', in: E. Cameron (ed.), *The New Cambridge History of the Bible volume III from 1450 to 1750*, New York: Cambridge University Press, 2016, pp. 61-81.

M.G.K. van Veen, *De kunst van het twijfelen*, Zoetermeer: Meinema, 2012.

M.G.K. van Veen, ‘...Stoica Paradoxa...’ Sebastian Castellio’s Polemic against Calvin’s Doctrine of Predestination’, *BHR* 77 (2015): pp. 325-350.

P. Visser, *Broeders in de geest: De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, Deventer: Sub Rosa, 1988.

T. J. Wengert, *Law and Gospel: Philip Melancthon’s Debate with John Agricola of Eisleben over Poenitentia*, Carlisle, Cumbria: Paternoster Press, 1997.

Michael S. Whiting, *Luther in English: The Influence of His Theology of Law and Gospel on Early Evangelicals (1525-35)* (Princeton Theological Monograph Series 142), Eugene: Pickwick Publications, 2010.

G.H. Williams, *The Radical Reformation* (Sixteenth Century Essays & Studies 15), Kirksville: Sixteenth Century Journal, 1992.

S. van der Woude, ‘Censured Passages from Sebastian Castellio’s *Defensio suarum translationum*’, in: Bruno Becker (ed.) *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion*, Haarlem: Willink, 1953, pp. 259–279.

Bijlagen

Teksten ter vergelijking

Romeinen 7:5

Stephanus ὅτε γὰρ ἤμεν ἐν τῇ σαρκί, τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν τὰ διὰ τοῦ νόμου ἐνηργεῖτο ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, εἰς τὸ καρποφορῆσαι τῷ θανάτῳ·

Vulgaat Cum enim essemus in carne passiones peccatorum quae per legem erant operabantur in membris nostris ut fructificarent morti

Erasmus Quum enim essemus in carne, affectus peccatorum qui sunt per legem, vigeabant in membris nostris ad fructificandum morti.

Castellio Cum enim essemus in carne, peccatorum perturbationes a lege orientes, in membris agebant nostris, ita ut morti foetificaremus.¹²⁸

Beza Quum enim essemus in carne, affectiones peccatorum per Legem *existentes*, vigeabant in membris nostris, ad fructum ferendum morti.¹²⁹

HSV Want toen wij in het vlees waren, waren de hartstochten van de zonden, die geprikkeld worden door de wet, in onze leden werkzaam om vrucht te dragen voor de dood.

Discussie Romeinen 7:5

Castellio's vertaling (1551, 1554) Romeinen 7:5

1551

Cum enim essemus in corpore, peccatorum perturbationes a lege orientes, in membris agebant nostris, ita ut morti foetificaremus.

---

¹²⁸ Castellio, *Biblia* 1551: 'in corpore' t.o. 'in carne' in 1554.

¹²⁹ Beza, 1556 en 1565 zijn hetzelfde.

1554.

Cum enim essemus in carne, peccatorum perturbationes a lege orientes, in membris agebant nostris, ita ut morti foetificaremus.

Vertaling: 'Toen wij namelijk in het vlees waren, brachten de hartstochten van de zonden die vanuit de wet waren ontstaan, beweging in onze ledematen, opdat wij zo vrucht zouden dragen voor de dood.

Annotatie Castellio

Castellio heeft een annotatie bij Romeinen 7:4, zie uitwerking Romeinen 7:6.

Vertaling en Annotatie Beza, 1556.

Quum enim essemus in carne, affectiones peccatorum per Legem *existentes* vigeabant in membris nostris, ad fructum ferendum morti.

Vertaling: 'Toen wij namelijk in het vlees waren, bloeiden de affecties van de zonden, die door de wet aan het daglicht kwamen, in onze ledematen, om vrucht te dragen voor de dood.

Annotatie

[...]

Est autem hoc diligenter considerandum, Apostolum non dixisse τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, id est hos motus extisisse seu prodiisse a Lege, sed per Legem extitisse, natos scilicet ex peccato intus habitante et ex Lege occasionem istorum motuum arripiente, nullo quidem Legis, sed nostro potius vitio: ut explicatur infra versu 11. et 13. Hoc vero non animadverterunt Manichaei, cum Legem Dei auderent damnare: neque item ille, qui nuper hunc locum convertit, Peccatorum perturbationes a lege orientes, falsa certe interpretatione, et quae pro Manichaeis faciat. [...]

Vertaling: het moet zorgvuldig bedacht worden, dat de apostel niet τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου heeft gezegd, namelijk dat deze hartstochten ontstonden of voortkwamen vanuit de wet, maar dat ze door middel van de wet ontstonden, dat wil zeggen dat

ze geboren werden uit de zonde, die in het binnenste woont en op grond van de wet de gelegenheid van deze hartstochten te baat neemt, geenszins door een gebrek van de wet, maar door ons eigen gebrek: dat wordt later duidelijk in vers 11 en 13. Dit hadden de Manicheeërs helemaal niet door, toen zij de wet van God durfden te veroordelen: ook hij niet, die dit vers onlangs verdraaide [met] 'Peccatorum perturbationes a lege orientes', als een zeker foute vertaling, welke ook past bij de Manicheeërs.

Castellio Defensio, 1562.

Primum quod ad translationem attinet, hoc loco διὰ accipio pro ἐκ, ut cap. 10. ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος θεοῦ¹³⁰ [Rom 10:17] ibi enim quod in priori membro dixerat ἐκ, in posteriore dicit διὰ: idque ipsemet reprehensor meus interpretatur, Ex Dei mandato. Item cap. 3. διὰ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας: hoc est, A lege oritur cognitio peccati: aut, lex affert cognitionem peccati.

Quod ad locutionem attinet, Paulus idem in hoc eodem capite dicit, praeceptum sibi compertum esse mortiferum. quod perinde est ac si dicas, sibi attulisse mortem, videlicet per peccatum. nam peccati stipendium mors. Item 1. Cor. 3.¹³¹ dicit: Litera occidit. ubi literam, legem interpretatur ipsemet reprehensor meus: et eodem in loco Paulus legem vocat ministerium mortis. Itaque ab hac locutione non est quod in hoc loco magis quam in caeteris abhorreamus: aut quam a verbis Simeonis, qui Christum dicit multis fore casui: cum tamen non ad perdendum Christus, sed ad servandum venerit. Caeterum quo pacto sit hoc intelligendum, et nos in Lucae 2. nonnihil de Christo scripsimus, et Paulus hic aperte docet: sicut iste rite annotat, et nos aliquid mox scribemus.'

Vertaling: Als eerst, wat de vertaling betreft, op deze plaats vat ik διὰ op als ἐκ, zoals in hoofdstuk 10 ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος θεοῦ. Op dit punt had hij namelijk omdat hij in het eerste deel van de zin ἐκ had gezegd, in het tweede deel

---

¹³⁰ Castellio heeft θεοῦ waar de editie NA28 Χριστοῦ heeft, net als een hele lijst andere overleveringen, zie kritisch apparaat NA 28, Rom 10:17.

¹³¹ Castellio verwijst naar 1 Korintiërs 3, dit moet 2 Korintiërs 3 zijn.

zegt hij [sic] διὰ: mijn criticus zelf vertaalt: 'Ex Dei mandato'. Net zo in hoofdstuk 3[:20] διὰ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας: namelijk, 'vanuit de wet ontstaat er kennis van zonde; of de wet veroorzaakt kennis van zonde'.

Wat de uitspraak [Romeinen 7:5] betreft, zegt Paulus hetzelfde in ditzelfde hoofdstuk, [namelijk] dat het gebod aan zichzelf doodbrengend is gebleken. Dat is net alsof je zegt, dat de dood aan zichzelf bij heeft gedragen, namelijk door de zonde. Want de dood is het loon op de zonde. Net zo zegt hij in 2 Kor. 3[:6]: 'de letter doodt'.¹³² Waar mijn corrector zelf de letter als wet uitlegt: en op dezelfde plaats noemt Paulus de wet de dienst van de dood.¹³³ Laten wij daarom voor deze uitspraak niet meer schrikken dan voor anderen: of dan vanuit de woorden van Simeon, die zegt dat Christus voor velen tot val zal zijn: aangezien Christus toch niet gekomen is om te vernietigen, maar om te redden.

Op welke manier dit verder begrepen moet worden, schreven ook wij iets over Christus in Lucas 2[:34]¹³⁴, ook Paulus leert hier openlijk over: zoals deze juist opmerkt, en wij zullen spoedig iets anders schrijven.

Beza Responsio, 1563

in Ro. 7.v.5. τὰ διὰ τοῦ νόμου, a lege orientes.

Apostolus non scripsit, τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, vel τὰ ἐκ τοῦ νόμου, quae a Lege prodeunt, sed τὰ διὰ τοῦ νόμου, quae per Legem existunt.¹³⁵ Neque enim isti motus a Lege, sed a nostra corruptione, sive a peccato nobis insito, proficiscuntur: sed per Legem existunt quatenus videlicet peccatum per Legem irritatur, non Legis, sed suo unius vitio. Itaque Castellionis interpretationem merito reprehendi, ut quae manifesto faveat Manichaeis, in Legem Dei blasphemis. Ipse excipit, διὰ saepe accipi

---

¹³² Beza noemt deze tekst in zijn annotatie bij Rom 2:27.

¹³³ Castellio verwijst naar Beza's annotatie bij Rom 2:27.

¹³⁴ Castellio heeft een annotatie bij Lucas 2, Beza heeft een annotatie bij Lucas 2:34, Castellio reageert hierop in 4 pagina's in zijn *Defensio*, pp. 48-52. Beza reageert tenslotte met 12(!) pagina's in zijn *Responsio*, pp. 64-76. Dit gaat over de predestinatieleer.

¹³⁵ Het gaat hier om de nuances van ὑπό (geeft de handelende persoon aan, passief), ἐκ (oorsprong) en διὰ (door middel van, instrumenteel).

pro ἐκ. Esto. At non sequitur quibusvis locis ista permutari. Profert postea similes (ut ipse quidem putat) loquutiones, quod videlicet dicat Paulus hoc ipso capite, *praeceptum sibi compertum esse mortiferum*: et alibi, *literam occidere*: et, *Legem esse ministerium mortis*. Nempe, inquit, *per peccatum. nam peccati stipendium mors*. Haec omnia tibi concedo, Castellio, sed quum ita colligis, si mors a Lege infligitur, sive, si a Lege mors est, idcirco a Lege etiam esse peccatum, mortis videlicet causam, non minus inepte colligis quam si diceres, quoniam scelerati legum prohibitionibus fiunt deteriores, et leges occidunt sceleratos, idcirco a legibus furta, adulteria, et caetera id genus flagitia oriri.

Vertaling: De apostel schreef niet τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, of τὰ ἐκ τοῦ νόμου, ‘welke vanuit de wet ontstaan’, maar τὰ διὰ τοῦ νόμου, ‘welke door middel van de wet bestaan’. Niet immers beginnen deze hartstochten vanuit de wet, maar vanuit onze verdorvenheid, of vanuit de in ons aangeboren zonde: maar zij ontstaan door middel van de wet voor zover zeker de zonde door middel van de wet wordt aangezet, niet vanwege een gebrek van de wet, maar door een eigen gebrek van iemand [de eigen zondigheid]. Dus heb ik de vertaling van Castellio terecht bekritiseerd, als eentje die overduidelijk sympathiseert met de manicheeërs, met hen die godslasterlijk omgaan met de wet van God. Zelf legt hij uit, dat διὰ vaak als ἐκ wordt begrepen. Het zij zo! Maar niet volgt hieruit dat dezen met elke plaats die je maar wilt verwisseld kan worden. Hij [Castellio] voert daarna gelijksoortige (zoals hij zelf zegt) uitspraken aan, op grond waarvan Paulus dit duidelijk zegt in hetzelfde hoofdstuk. ‘Het gebod is voor zichzelf dooddragend’: en een andere: ‘dat de letter doodt’: en ‘dat de wet de dienst van de dood is’. Nooit, zegt hij, door middel van de wet. ‘Want de dood is het loon op de zonde’. Dit alles geef ik je toe, Castellio, maar als je daaruit zo concludeert dat, als de dood vanuit de wet wordt toegebracht (dus als de wet dood veroorzaakt), of als de dood vanuit de wet ontstaat, dat om die reden de zonde vanuit de wet bestaat, namelijk [als] de oorzaak van de dood, dan stel je je niet minder dwaas op dan wanneer je zegt dat, omdat de misdadigers slechter worden door de verboden

van de wetten, en de wetten de misdadigers doden, daarom diefstallen, overspel en andere misdaden van die aard door de wetten ontstaan zijn.

Beza, 1565 (onveranderd)

Quum enim essemus in carne, affectiones peccatorum per Legem *existentes*, vigeant in membris nostris, ad fructum ferendum morti.

Annotatie (Wat betreft het stuk dat over Castellio gaat is het grotendeels hetzelfde

[...]

Est autem hoc diligenter considerandum, Apostolum nos dixisse τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου, id est hos motus extitisse seu prodiisse a Lege, sed per Legem extitisse, natos nimirum¹³⁶ ex peccato intus habitante, et occasionem istorum motuum arripiente ex Legis prohibitione: nullo quidem Legis sed nostro potius vitio: ut explicatur infra v. 11. et 13. Hoc vero non animadverterunt Manichaei quum Legem Dei auderent damnare: neque item Castellio¹³⁷, qui nuper hunc locum convertit, Peccatorum perturbationes a Lege orientes, falsa certe interpretatione, et quae pro Manichaeis faciat.

[...]

Romeinen 7:6

Stephanus νυνὶ δὲ κατηγορήθημεν ἀπὸ τοῦ νόμου ἀποθανόντες ἐν ᾧ κατειχόμεθα, ὥστε δουλεύειν ἡμᾶς ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ παλαιότητι γραμματος.¹³⁸

---

¹³⁶ 'Nimirum' i.p.v. 'scilicet' in de annotatie van 1556.

¹³⁷ 'Castellio' i.p.v. 'ille' in de annotatie van 1556.

¹³⁸ In de Griekse tekst van Stephanus in de vertaling van Beza van 1565 staat ἀποθανόντος waar NA28 ἀποθανόντες heeft.

- Vulgaat** Nunc autem soluti sumus a lege morientes in quo detinebamur ita ut serviamus in novitate spiritus et non in vetustate litterae ¹³⁹
- Erasmus** Nunc autem liberati sumus a lege, mortui ei in qua detinebamur ut serviamus per novitatem spiritus, et non per vetustatem literae.
- Castellio** At nunc lege soluti sumus, ei mortui qua tenebamur, ita ut serviamus in novo spiritu, non in veteribus literis.¹⁴⁰
- Beza** Nunc autem liberi sumus a Lege, mortuo *eo* in quo detinebamur, ut serviamus in novitate Spiritus ac non *in* vetustate Literae.¹⁴¹
- HSV** Maar nu zijn wij ontslagen van de wet, gestorven aan dat waaraan wij vastgebonden zaten, zodat wij in nieuwheid van Geest dienen, en niet in oudheid van letter.

Vertaling Castellio 7:6

At nunc lege soluti sumus, ei mortui qua tenebamur, ita ut serviamus in novo spiritu, non in veteribus literis.

Eigen vertaling: En nu zijn wij losgemaakt van de wet, hieraan dood ten opzichte van datgene waarin wij waren vastgehouden, opdat we zo in de nieuwe geest zullen dienen, niet in de oudheid van de letters.

Annotatie Castellio bij Romeinen 7:4.

Vos quoque perempti estis legi) *Cum legem viro, et homines mulieri comparaverit, videtur hic dicendum fuisse, Vobis perempta lex est, ut conveniat similitudo hunc in modum: Ut mulier viro mortuo libera est: sic vos, lege mortua, estis a lege liberi. Sed intelligendum est,*

---

¹³⁹ In het *apparatus criticus* staan een aantal andere lezingen. De *Editio Clementina* wordt niet genoemd. Beza's Vulgaat (1556 en 1565) heeft (evenals *Cet* in het *apparatus criticus*: 'mortis in qua' i.p.v. 'morientes in quo'.

¹⁴⁰ De lezingen in de *Biblia* van 1551 en van 1554 zijn dezelfde.

¹⁴¹ In zijn *Novum Testamentum* van 1565 heeft Beza alleen 'Lege' met hoofdletter en niet 'spiritus' en 'litterae' met hoofdletter.

haec sic inter sese converti, ut sit idem: Vos estis legi mortui, et, vobis mortua lex est, ut vos nihil rei cum lege habeatis, et lex nihil vobiscum rei habeat, non magis quam vivi cum mortuis, aut contra.

Vertaling: 'Ook jullie werden gedood door de wet' [Rom 7:4] Toen hij de wet had vergeleken met de man, en de mensen met de vrouw, scheen hier gezegd te zijn geweest, 'de wet is dood voor jullie', zodat de vergelijking op deze manier tot stand komt: dat de vrouw vrij is van de dode man: zo zijn jullie, vanwege de dood van de wet, vrij van de wet. Maar het moet begrepen worden dat deze dingen zo met elkaar zijn verward, dat ze hetzelfde is: jullie zijn dood voor de wet en de wet is dood voor jullie, zodat jullie niets met de wet te maken zullen hebben, en de wet niets met jullie, niet meer dan de levenden met de doden, of omgekeerd.'

Vertaling Beza, *Novum Testamentum* (1556).

Nunc autem liberi sumus a Lege, mortuo *eo* in quo detinebamur, ut serviamus in novitate Spiritus ac non *in* vetustate Literae.

Vertaling: Maar nu zijn wij vrij van de wet, omdat dood is datgene waarin wij gebonden waren, opdat wij dienen in nieuwheid van de Geest en niet in de oudheid van de Letter.

Annotatie Beza

In quo ἐν ᾧ. Sic dicere maluit Paulus, quam ἐφ' οὗ: ut doceret, hunc maritum intra nos esse. Sic enim explicare malo proprie, quam ut accipiatur pro ἄ, vel ut instrumenti sit nota Ab. Hoc vel non vidit, vel neglexit, quidam, interpretatus, Qua tenebamur.

Vertaling: 'In quo ἐν ᾧ. Zo wilde Paulus het liever zeggen dan met ἐφ' οὗ: zodat hij leerde, dat deze echtgenoot onder ons is. Zo immers wil ik het bij voorkeur liever uitleggen, dan dat het wordt opgevat als het Hebreeuwse 'in, uit', ofwel dat het de

aanduiding van het middel 'ab' zou zijn. Iemand, die vertaald heeft 'Qua tenebamur', zag dit niet, of hij negeerde het.'

Defensio Castellio

Fefellit eum, quod in principio capitis legem non vult sustinere mariti personam: quod fortassis locum haberet, inquit, si de ceremoniarum abolitione ageretur, vel de lege peccati. Sed de Decalogi dissere Apostolum, constat ex sequenti obiectione.¹⁴² Haec est una ratio. Alteram postea affert his verbis: Nam legem pro marito accipi non debere, toties ex Paulo liquet, quoties esse nos peccato mortuos dicit, quatenus scilicet mariti personam sustinemus.¹⁴³

Ad primum ergo respondeo, etiam Decalogi legem Christiano esse mortuam. Lex enim iusto posita non est, inquit Paulus: sed legis contemptoribus, impiis, nesariis, parricidis, etc. Certe ibi de lege Decalogi loquitur, quae iusto mortua est, nec ullas in eum vires aut imperium habet, non magis quam mortuus maritus in uxorem. Nec enim accepit iustus spiritum servitutis ad timorem, ut legi serviliter obediat: sed filiorum spiritum ad amorem, ut ea faciat quae iubet lex: non quia ipsa iubet, sed quia ipse Deum amat, et amore ultro iusta facit, facturus etiamsi nulla lex esset. Ita fit, ut sit ei mortua lex.

Ad alteram rationem sic respondeo: imo legi nos esse mortuos dicit Paulus, idque continuo in hoc ipso argumento. Itaque eadem ratione dicere licet, accipi legem pro marito. Peccato quidem mortuos dicit alibi, sed in hac similitudine nusquam hoc invenio. Igitur ἐν ᾧ κατειχόμεθα, refero ad legem, qua, sive in qua, aut a qua detinebamur, sicut uxor a vivente marito. Haec dum ignorat, totam hanc similitudinem pervertit hic homo. Facit enim duo matrimonia, quorum in priore maritus sit Peccatum, uxor Caro, liberi Peccata: in posteriore, maritus sit Spiritus, uxor Novus homo, liberi Fructus spiritus.¹⁴⁴ In qua quidem descriptione primum est hoc vitii, quod in hoc matrimonio nusquam habet Lex locum, de qua tamen hic

---

¹⁴² Vanaf quod t/m obiectione is een deel uit de annotatie van Beza bij Rom 7:4.

¹⁴³ Dit is een citaat uit de annotatie van Beza bij Rom 7:6.

¹⁴⁴ Dit is het schema van Beza uit zijn annotatie bij Rom 7:4.

nominatim et manifeste disputat Paulus, et ab ea delicta gigni ostendit tum hic, tum ad Gal. 3. non sua illam quidem culpa, sed propter hominis infirmitatem atque culpam, qui cum ex lege deberet et posset (si fortis fuisset) concipere iusticiam, itaque vivere (nam lex ad vitam data est: ideoque vitae, non mortis lex appellatur) concepit iniusticiam, itaque mortuus est: quemadmodum foeminae quaedam ex maritorum bono semine concipiunt pro liberis informem quandam massam, quae a medicis mola vocatur. Alterum vitium est, quod peccatum male vocat maritum. Cum sit enim matrimonii autor Deus, nunquam recte dixeris hominem a Deo traditum esse peccato in matrimonium, sed potius in carnificinam atque mortem. Quorsum enim pertineret hoc matrimonium, nisi ut mors inde gigneretur? cum matrimonium contra ad vitalem foetum sit institutum. At legi traditum esse hominem in matrimonium, docet Paulus, quae eum sicuti vir uxorem regeret: donec ea antiquata (vocat hoc veterem literam) succederet ei novus maritus, quem ipse vocat Novum Spiritum. Tertium vitium est, quod non apte facit succedere Spiritum, novum maritum, Peccato veteri marito. nam ex Pauli doctrina, non peccato, sed literae succedit Spiritus: peccato vero, iusticia. Itaque tum ad hunc, tum ad alios multos Pauli locos percipiendos, subiiciemus hanc descriptionem:

Lex, vetus, maritus => gignit ex Homine uxore => Peccatum => cuius fructus sunt => Prave facta

Spiritus, novus maritus => gignit ex Homine uxore => Iusticiam => cuius fructus sunt => Recte facta

Cur autem dicat Paulus, nos esse legi mortuos, cum postulet similitudo ut dicatur legem esse nobis mortuam, diximus in Annotationibus. Est enim idem, Ego sum legi mortuus, et, Mihi mortua lex est. quemadmodum dicit idem alibi: Et mundus mihi crucifixus est, et ego mundo: hoc est, nihil habemus inter nos commercii. Tale est quod postea scribemus de lege tecta Iudaeis, 2. Cor. 3.

Vertaling Defensio Romeinen 7:6.

Hij heeft hem [Beza] op het verkeerde spoor gezet, dat hij in het begin van het hoofdstuk de wet niet wil handhaven als persoon van de echtgenoot: [Nu volgt een citaat van Beza uit zijn annotatie bij Rom. 7:4.] 'dat misschien mogelijk zou zijn geweest, zei hij, als over de afschaffing van de ceremonieën werd gesproken, of over de wet van de zonde. Maar dat de apostel over de decaloog spreekt, staat vast uit de volgende tegenwerping.' Dit is één argument. De ander draagt hij later aan [namelijk in zijn annotatie bij Rom. 7:6] met deze woorden: 'Want dat de wet niet als echtgenoot gezien moet worden, blijkt zo vaak bij Paulus, als hij zegt dat wij dood zijn door de zonde, voor zover wij de rol van de echtgenoot op ons nemen.'

Op het eerste dus antwoord ik, dat ook de wet van de decaloog dood is voor een christen. De wet immers is niet voor een rechtvaardige geplaatst, zegt Paulus: maar voor verachters van de wet, voor goddelozen, moordenaars, vadermoordenaars, etc. Zeker spreekt hij op dit punt over de wet van de decaloog, welke dood is voor een rechtvaardige, en niet enige krachten of macht heeft over hem, niet meer dan de dode echtgenoot heeft over de vrouw. De rechtvaardige heeft de geest van de gehoorzaamheid immers niet tot angst ontvangen, zodat hij de wet slaafs gehoorzaamt, maar hij heeft de geest van de zonen¹⁴⁵ ontvangen tot liefde, zodat hij de dingen doet die de wet beveelt: niet omdat [de wet dit] zelf beveelt, maar omdat hij zelf [namelijk de rechtvaardige] God liefheeft, en deze rechtvaardige dingen vrijwillig uit liefde doet, zoals deze ook gedaan zou hebben als er geen wet was. Zo is het, dat de wet dood is voor hem.

Op de andere opmerking antwoord ik als volgt: tegelijk zegt Paulus dat wij dood zijn voor de wet, dit verbind ik met dit argument. Zo is het geoorloofd te spreken met dezelfde redenering, dat de wet voor de echtgenoot gezien wordt. Weliswaar zegt hij ergens anders dat we dood zijn voor de zonde, maar in deze vergelijking vind ik dit nergens. Daarom betrek ik ἐν ᾧ κατειχόμεθα op de wet, met welke, of in welke, of aan welke wij gebonden waren, zoals de vrouw aan haar levende echtgenoot. Nu

---

¹⁴⁵ Castellio zinspeelt op Rom 8:15.

deze man [Beza] dit negeert, verdraait hij de hele vergelijking. Hij maakt namelijk twee huwelijken, van welken in het eerste de Zonde de echtgenoot is, het Vlees de vrouw [en] de Zonden de kinderen: in het tweede is de Geest de echtgenoot, de Nieuwe Mens de vrouw [en] de Vruchten van de geest zijn de kinderen. In deze beschrijving zit allereerst dit als mankement, dat in dit huwelijk de wet nergens een plaats heeft, over welke Paulus toch uitdrukkelijk en openlijk spreekt, en waardoor zonden ontstaan, toont hij zowel hier als in Galaten 3. Niet door eigen schuld, maar wegens de zwakte en schuld van de mens, die (als hij sterk was geweest) rechtvaardigheid uit de wet moest en kon voortbrengen, en zo te leven (want de wet is tot leven gegeven: daarom wordt het de wet van het leven genoemd en niet de wet van de dood) bracht onrechtvaardigheid voort, daarom is het dood: zoals zekere vrouwen uit goed zaad van echtgenoten een zekere vormeloze massa voortbrengen in plaats van kinderen, welke door medici *mola*¹⁴⁶ wordt genoemd. Een ander mankement is, dat hij de zonde ten onrechte echtgenoot noemt. Aangezien God immers de bedenker van het huwelijk is, had je nergens rechtuit gezegd dat de mens door God overgeleverd is aan een huwelijk met de zonde, maar eerder aan kwelling en dood. Waartoe reikte immers dit huwelijk, behalve dat de dood daaruit zou worden voortgebracht? Terwijl het huwelijk daarentegen voor een levend nageslacht werd ingesteld. Maar Paulus leert dat de mens aan het huwelijk is overgeleverd aan de wet, welke over hem zou heersen zoals de man zou heersen over de vrouw: totdat de nieuwe echtgenoot de oude dingen (hij noemt dit de oude letter) zou hebben overwonnen met dit, zelf noemt hij dit de Nieuwe Geest. Het derde mankement is, dat hij de Geest niet passend als de nieuwe echtgenoot doet volgen, met de Zonde als de oude echtgenoot. Want uit de leer van Paulus, volgt de Geest niet op de zonde, maar op de letter¹⁴⁷: maar op de zonde, volgt gerechtigheid.

---

¹⁴⁶ Tumor in de baarmoeder, molensteen.

¹⁴⁷ Hij bedoelt dus dat Paulus steeds een tegenstelling maakt tussen letter en Geest. Als de echtgenoot niet de letter maar de zonde is, ontstaat er een tegenstelling tussen zonde en Geest. Dat kan niet kloppen volgens Castellio.

Om die reden dat het nu bij deze, en dan weer bij vele anderen plaatsen van Paulus zo staat, zullen wij deze beschrijving voorstellen:

De wet, de oude echtgenoot => brengt voort uit de Mens, de vrouw => Zonde => van welke de vruchten zijn => de slechte daden.

De Geest, de nieuwe echtgenoot => brengt voort met de Mens, de vrouw => Gerechtigheid => van welke de vruchten zijn => de goede daden

Maar waarom zou Paulus zeggen, dat wij dood zijn voor de wet, dan beweerde hij met deze vergelijking dat wordt gezegd dat de wet voor ons dood is, zeiden wij in de annotaties¹⁴⁸. Het is immers hetzelfde, 'ik ben dood voor de wet' en 'voor mij is de wet dood' [Galaten 6], hetzelfde zegt hij elders: 'Ook de wereld is voor mij gekruisigd, en ik voor de wereld': dit betekent: wij hebben onderling niets gemeenschappelijk. Zo is wat wij later schreven over de wet verborgen voor de joden, 2 Cor. 3.

Responsio Beza

ἀποθανόντες ἐν ᾧ κατειχόμεθα, ei mortui a qua detinebamur.

Annotavi, potius *in quo* quam *a quo*, dicendum fuisse, quoniam non temere scripsit Apostolus ἐν ᾧ potius quam ὑφ οὗ: quia videlicet agitur de peccato quod intra nos haeret. Nam in priore matrimonio allegorico quod hic describitur a Paulo, pro marito accipio Peccatum peccans, quod originis appellant: pro uxore, Carnem, id est nos ipsos quales nascimur: pro sobole, Peccata, ex quibus mors oritur. In altero vero, pro marito, Spiritum: id est gratiam renovationis: pro uxore, nos ipsos, quatenus sumus renovati: pro sobole, fructus Spiritus, a quibus ad vitam transitur. Alii vero, quorum sententiae accredit Castellio, in priore matrimonio, Legem accipiunt pro marito. quam opinionem scio defendi posse, et absit ut simpliciter reiiciam, sed quid mihi magis probaretur ostendi. Certe Graeci interpretes illud Quo detinemur, interpretantur Peccatum, et videor adhuc mihi eas attulisse rationes quae maximi

---

¹⁴⁸ Hier verwijst Castellio naar zijn annotatie bij Rom 7.

sunt momenti, sive legamus ἀποθανόντες, sive ἀποθανόντος, quod posterius mihi magis probatur. Placuit tamen Castellioni non omnes sed plerasque meas rationes refutare. Quod quam recte fecerit confideremus. Dixi Legis nomine intelligi Decalogum, quod res ipsa ostendit: Legem autem Decalogi nec posse nec debere dici nobis mortuam: quanvis dicantur Legi mortui in quibus non invenit vim illam peccatricem regnantem, quae a Lege irritata, gignit in nobis pravos illos motus ad mortem. Ad hoc respondet Castellio, Legem etiam esse mortuam Christiano: quod dictum ego valde improbo. *Lex, inquit, non est iusto posita, sed Legis contemptoribus.* Concedo, sed certo respectu: quatenus videlicet Lex poenas minatur transgressoribus: quo imperio non egent qui sua sponte prompti sunt ad Dei obsequium. Sed, obsecro, quibus tandem Lex est mortua? Illis certe qui sese eius praescripto non subiiciunt: sicut maritus, adulterae uxori non est maritus. Sed tamen quatenus Lex transgressores pro suo iure castigat, in iis demum vim suam exerit, ac proinde hoc respectu iis solis posita dicitur. Sic etiam tantum abest ut maritus qui sua sponte obedientem uxorem lenissime tractat, propterea non sit ei maritus, ut contra potissimum eius maritus idcirco censeatur quod ipsius uxor non vivat, nisi ex eius praescripto: ac proinde non sit ei maritus, quod attinet ad illam postestatem et durtiem qua in rebelles uxores uti suo iure possunt mariti. Itaque (ut tandem finiam) certo quidem respectu dicuntur Legi mortui quibus nihil est cum Legis terroribus commercii: sed Legem nusquam invenio dici mortuam, sive de impiis sive de piis agatur. Nam illos minis coercet, et iustis tandem poenis castigat: apud istos vero benignissimi magistri et fidelissimi ducis munere fungitur. Denique, quem habebimus meliorem suae sententiae interpretem quam Paulum? Is vero Rom. 3. v. 2., diserte dicit, Legem non fieri irritam per fidem, sed stabiliri. Absit ergo ut tibi assentiar, Castellio, qui Legem dicis iis esse mortuam quibus maxime vivit, id est quos habet maxime obsequentes. Neque enim rex apud ullos magis regnat quam apud eos qui ipsius edictis sponte et ultro parent. Sed hoc te fefellit quod Legem putasti ea tantum parte Legem esse qua transgressoribus minatur. Dixi praeterea, toties liquere ex Paulo, Legem pro marito accipi non debere, quoties dicit nos peccato esse mortuos, quatenus videlicet sustinemus mariti personam. Respondet Castellio,

Paulum alibi quidem dicere nos mortuos esse peccato, sed in hac similitudine nusquam. Quasi vero haec similitudo non referatur etiam ad superius caput, in quo toties illud repetitur, et explicatur. Denique quid pluribus opus est? Cui tribuuntur generandi partes? Certe marito. Atqui non Legem sed peccatum per Legem, (id est occasione sumpta ex Lege) in nobis mortem gignere, sexies in hoc uno cap. dicitur, nempe versu 5.8.11.13.17, et 20. Sed excipit Castellio, nos diserte dici Legi mortuos. Fateor. Sed non dicit Apostolus Legem esse nobis mortuam. quod tamen omnino dicendum erat: et sane (ut mihi videtur) dictum fuisset ab Apostolo, si Legem pro marito acciperet. Quod si quis rursus excipiat, ne hoc quidem dicere Apostolum, peccatum esse nobis mortuum, sed nos potius esse mortuos peccato, facilis est responsio. Quoniam enim unus et idem homo sustinet tum mariti tum uxoris personam (quoniam videlicet maritum etiam gerit in visceribus) idcirco permutantur haec duo, *mortuum esse nobis peccatum, et nos esse mortuos peccato*. Sed Apostolus isto posteriore libentius utitur, ut sciamus peccatum non esse quippiam externum, quod videlicet nos foris aggrediatur. Sed de Lege aliud constituendum est, quae quum sit extra nos, potest in nobis esse efficax, (quatenus videlicet volentes ei obsequimur) ac proinde non esse nobis mortua: quamvis ei simus alio respectu mortui, quatenus videlicet ab ipsius maledictione liberi sumus. Itaque propter ἀμφιβολίαν, idem non valent *Legem esse nobis mortuam, et nos esse Legi mortuos*. Et quoniam illud generaliter dictum, falsissimum est, sive de piis sive de impiis dicatur, ut paulo ante ostendimus: ideo nunquam (quod sciam) apud sacros scriptores illud invenias, quanvis utrunque confundat Castellio, eadem, qua solet, audacia. Sed hallucinantur in eo quod idem esse tradit, *Mundus mihi crucifixus est, et, ego crucifixus sum mundo*. Cur enim ista ταυτολογία uteretur Apostolus? ad Galatas, capite sexto, versu 14. Crucifixi sunt igitur mundo, in quibus domitae sunt mundanae cupiditates: et mundus crucifixus est iis quos mundus negligit, nec ullo honore dignatur. Quam sint autem haec diversa, ex eo constat opus saepe nulli minus sunt crucifixi mundo, id est huius mundi cupiditatibus magis dediti, quam qui sunt nihilominus coram mundo omnium abiectissimi. Utrunque autem de se dicit Apostolus, sese videlicet, sicut a mundo despicitur propter Evangelium, ita susque deque ferre totum hunc

contemptum: et sicut abiicitur a mundo, se quoque mundum abiicere. Sed ad rem redeo. Tria praeterea in mea prioris matrimonii descriptione reprehendit Castellio: primum, quod Lex in ea nullum locum habeat, de qua nominatim et manifeste disputat Paulus. Ego ad hoc respondeo, istum, suo more, manifeste falsarium esse. Nam prioris matrimonii maritum his ipsis verbis in meis annotationibus descripsi, *Maritus est peccatum, sive vis illa nativa ciens in nobis affectiones peccatorum, occasione per Legem arrepta, a qua videlicet irritatur, alioqui veluti mortuum.*¹⁴⁹ Haec mea sunt verba, ex quibus nemo non videt sycophantam esse Castellionem, quum dicit Legem in hac descriptione esse praetermissam. Alterum vitium meae descriptionis esse putat quod Deus sit author matrimonii, ac proinde recte dici non possit, hominem a Deo traditum esse peccato in matrimonium, sed potius in carnificinam et mortem. Quasi vero vel de vero matrimonio ac non potius allegorico hic agatur, vel Deus dicatur prioris istius veluti matrimonii author: quasi denique mariti nomen minus commode peccato tribuatur quam prolis nomen (quae fructus nomine significatur) peccatis. Quasi denique in allegoriis et similitudinibus singula convenient, ac non potius scopum ipsum intueri sufficiat. Quis sit autem scopus Apostoli satis liquet, ostendere videlicet, peccatum ante regenerationem, quasi maritum quendam, summum ius in nos obtinere, et prava omnes motus ex nobis velut ex coniuge gignere. Tertium vitium observat Castellio, quod non apte faciam, succedere Spiritum novum maritum, peccato veteri marito: quum ex Pauli doctrina, non peccato sed literae succedat Spiritus, peccato vero iustitia. Quasi vero in tota hac disputatione, Spiritus carni: Lex Dei, legi membrorum: lex Spiritus, legi peccati: intelligentia carnis, intelligentiae Spiritus non opponatur. Quae certe omnia nihil aliud declarant quam simplex ista peccati, id est corruptionis naturalis, et Spiritus, id est regenerationis, oppositio. En cur clamet Castellio nos in gravissimis rebus errare, et Christi beneficium deprimere.

Vertaling: ἀποθανόντες ἐν ᾧ κατειχόμεθα, ei mortui a qua detinebamur.

Ik merkte op dat ik liever zag dat *in quo* dan *a quo* gezegd werd, aangezien de apostel

---

¹⁴⁹ Dit is een citaat uit Beza's annotatie bij Rom 7.4.

niet zonder reden ἐν ᾧ schreef, en niet ὑφ' οὗ: omdat het duidelijk door de zonde wordt aangezet, dat wat binnen ons vastzit. Want in het eerste allegorische huwelijk dat hier door Paulus wordt beschreven, zie ik de zondigende Zonde voor de echtgenoot, dat wat zij de erfzonde¹⁵⁰ noemen: het Vlees staat voor de vrouw, dit betekent dat wij zelf zodanig geboren worden: de zonden staan voor het nageslacht, uit welke de dood ontstaat.¹⁵¹ In het tweede [huwelijk] echter, staat de Geest voor de echtgenoot: dit is de genade van de vernieuwing: wij zelf staan voor de vrouw, voor zover wij vernieuwd zijn: de vruchten van de Geest staan voor het nageslacht, door welke zij worden veranderd tot het leven.

De anderen echter, aan wiens opvatting Castellio geloof hecht, vatten in het eerste huwelijk de wet op als echtgenoot. Een mening waarvan ik weet dat die verdedigd kan worden, en het is niet zo dat ik die simpelweg zal verwerpen, maar die moet aan mij meer bewezen worden getoond. Inderdaad vatten Griekse interpreten Quo detinemur op als Peccatum en het wordt mij nog meer duidelijk dat zij argumenten hebben meegebracht, die van de grootste waarde zijn, wij kunnen ἀποθανόντες lezen, of ἀποθανόντος, iets wat later door mij meer uiteen wordt gezet. Toch heeft het Castellio behaagd niet alle maar de meeste van mijn argumenten te verwerpen. Hoe juist hij dat gedaan heeft, laten we zien. Ik heb gezegd dat de decaloog als wet begrepen wordt¹⁵², omdat deze de zaak zelf toont: maar dat de wet van de decaloog niet voor ons dood genoemd kan en moet worden: hoezeer zij dood worden genoemd voor de wet, in wie de heersende zondares deze kracht niet vindt, welke door de wet is aangezet, veroorzaakt ze in ons deze slechte hartstochten tot de dood. Op dit antwoordt Castellio, dat ook de decaloog dood is voor een christen: deze uitspraak keur ik zeer af, 'de wet' zegt hij, 'is niet ingesteld voor de rechtvaardige, maar voor hen die de wet verachten'. Ik ben het daarmee eens, maar in zeker opzicht: in zoverre de wet duidelijk dreigt met straffen voor overtreders: dit gezag hebben zij niet nodig, zij die vrijwillig bereid zijn tot gehoorzaamheid aan God. Maar in

---

¹⁵⁰ Letterlijk 'de zonde van het begin of van de familie'. Hiermee wordt de erfzonde bedoeld.

¹⁵¹ Hij zegt hier dus dat de dood het gevolg is van de zonden.

¹⁵² Beza ziet νομός als de decaloog. Dit sluit aan bij zijn annotatie bij Rom 2:27.

hemelsnaam, voor wie is de wet eigenlijk dood? Juist voor hen die zich niet onderwerpen aan haar voorschrift, zoals de echtgenoot, die geen echtgenoot is voor (zijn) een overspelige vrouw. Maar aangezien de wet overtreders toch straft volgens haar eigen recht, precies op hen oefent ze haar kracht uit, en daarom wordt gezegd dat ze wat dit betreft ingesteld is voor hen alleen. Zo is het niet dat een echtgenoot die spontaan zijn gehoorzame vrouw aardig behandelt, om deze reden voor haar geen echtgenoot is, integendeel: hij wordt juist om die reden als haar echtgenoot beschouwd, wanneer zijn eigen vrouw niet [gewoon] leeft, maar juist volgens zijn voorschrift: en daarom is hij niet voor haar een echtgenoot, omdat het deze macht en strengheid betreft, welke echtgenoten volgens hun eigen recht bij opstandige vrouwen kunnen gebruiken. En zo (om eindelijk af te sluiten) wordt in zeker opzicht gezegd dat diegenen dood zijn voor de wet die niets met de verschrikkingen van de wet te maken hebben. Maar ik kom nergens tegen dat de wet dood genoemd wordt, of het nu goddelozen of vromen betreft. Want hen [de goddelozen] dwingt zij met dreigementen, en straft zij dan met rechtvaardige straffen; maar bij de anderen [de vromen] heeft ze de functie van de welwillendste meester en trouwste leider. Tenslotte, welke betere interpretatie van zijn eigen uitspraak zullen we hebben dan Paulus? Deze zegt in Romeinen 3:2 dat de wet niet ongeldig is geworden door het geloof, maar juist is verstevigd. Het is dus ver weg dat ik het eens zal zijn met jou, Castellio, jij die zegt dat de wet dood is voor hen, aan wie het meest leeft, namelijk zij die het meest gehoorzamen. Niet immers regeert de koning over enkelen meer dan over hen die de edicten van hemzelf spontaan en vrijwillig gehoorzamen.¹⁵³ Maar dit misleidde jou, omdat je meende dat de wet zozeer wet was met haar deel door welke overtreders worden bedreigd. Ik heb bovendien gezegd, dat het zo vaak uit Paulus duidelijk werd, dat de wet niet als de echtgenoot gezien moet worden, als hij zegt dat wij dood zijn voor de zonde, voor zover wij namelijk de persoon van de echtgenoot [de zonde] handhaven. Castellio antwoordt, dat Paulus elders inderdaad zegt dat wij dood zijn voor zonde, maar in deze vergelijking zegt Paulus dit nergens. Alsof in deze vergelijking niet wordt gerefereerd aan het vorige hoofdstuk, waarin dit zo

---

¹⁵³ Dus de wet is levend voor wie de wet gehoorzamen en voor wie de wet niet gehoorzamen.

vaak wordt herhaald en uitgelegd. Wat is tenslotte de zaak voor velen? Aan wie behoren de verwekkende delen? Beslist aan de echtgenoot. En dat niet de wet maar de zonde door de wet (dit betekent 'de gelegenheid genomen uit de wet') in ons de dood doet ontstaan, dit wordt zes keer gezegd in één hoofdstuk, natuurlijk in [Romeinen 7:] vers 5, 8, 11, 13, 17 en 20.¹⁵⁴ Maar Castellio werpt tegen dat wij dood voor de wet worden genoemd. Klopt. Maar de apostel zegt niet dat de wet dood is voor ons. Dat had alles bij elkaar toch gezegd moeten worden: en dan was het zeker (zoals ik denk) door de apostel gezegd, als hij de wet als echtgenoot had gezien. Als iemand opnieuw zou tegenwerpen, dat de apostel hier zegt dat de zonde voor ons dood is, maar liever dat wij dood zijn voor de zonde, is het antwoord makkelijk. Aangezien immers één en dezelfde man zowel de persoon van de echtgenoot als van de vrouw handhaaft (aangezien hij namelijk de echtgenoot [de zonde] in zijn binnenste draagt) daarom worden die twee verwisseld, 'dat de zonde dood is voor ons', 'en dat wij dood zijn voor de zonde'. Maar de apostel gebruikt deze laatste [uitspraak, namelijk dat wij dood zijn voor de zonde] graag, opdat wij weten dat de zonde niet iets buiten ons is, dat ons duidelijk van buiten af nadert. Maar over de wet moet iets anders vastgesteld worden, die omdat deze buiten ons is, in ons effectief kan zijn (in zoverre zeker omdat wij willen gehoorzamen aan haar) en vervolgens is ze niet dood voor ons: hoewel wij dood zijn voor haar in een ander opzicht, in zoverre zijn wij vrij van haar vervloeking. Zo wegens ἀμφιβολία ['dubbelzinnigheid'] is het niet hetzelfde 'dat de wet voor ons dood is en dat wij dood zijn voor de wet'. En aangezien dit in het algemeen wordt gezegd, wat het bedrieglijkst is, dat ofwel over de vromen ofwel over de goddelozen wordt gesproken, dat wij kort tevoren aantoonde: daarom vind je dit nooit (dat ik weet) bij de heilige schrijvers, zoveel als Castellio uitstoot, met dezelfde overmoed, die hem eigen is. Maar zij slaan hierover wartaal uit omdat het hetzelfde is als hier staat: 'de wereld is voor mij gekruisigd, en, ik ben voor de wereld gekruisigd.' Maar waarom gebruikte de apostel deze tautologie? [dit staat in] Galaten 6:14. Zij zijn dus gekruisigd voor de wereld, in wie de wereldse verlangens zijn overmeesterd: en de

---

¹⁵⁴ Deze verzen gaan allemaal over de zonde.

wereld is gekruisigd voor hen, om wie de wereld zich niet bekommert, noch met enige eer wordt gewaardeerd. Dan echter zijn er deze diverse dingen, uit welke vast staat dat vaak niemand minder wordt gekruisigd voor de wereld, dit betekent dat ze meer door de verlangens van deze wereld werden opgegeven, dan wie desalniettemin openlijk de meest achtelozen van de hele wereld zijn. Maar de apostel zegt beiden over zichzelf, ja over zichzelf, zoals hij door de wereld wordt uitgespuugd vanwege het evangelie, zo ook min of meer deze gehele verachtelijke situatie draagt: en zoals door de wereld, zichzelf en ook de wereld opgeeft. Maar ik keer terug bij de zaak. Bovenal bekritiseert Castellio drie dingen in mijn beschrijving van het eerste huwelijk:

1) De eerste, dat de wet hierin [in de beschrijving van het eerste huwelijk] geen plaats zou hebben, over welke Paulus open en precies uitweidt.

Ik antwoord hierop, op een passende manier, dat hij overduidelijk een bedrieger is. Want in het eerste huwelijk beschreef ik de echtgenoot met deze woorden in mijn annotaties [bij Romeinen 7:4¹⁵⁵]: 'De echtgenoot is de zonde, ofwel deze aangeboren kracht spoort in ons de affecties van de zonden aan, door een gunstig moment gegrepen door de wet, door welke ze duidelijk wordt aangezet, voor het overige als het ware dood.' Dit zijn mijn woorden, uit welke duidelijk blijkt dat Castellio een sycofant is, omdat hij zegt dat de wet in deze beschrijving weggelaten is.

2) Hij meent dat het andere mankement in mijn beschrijving is dat God de bedenker van huwelijk is, en dus zou niet rechtuit gezegd kunnen worden, dat de mens door God aan een huwelijk met de zonde is overgeleverd, maar liever aan kwelling en dood.

- Alsof hier of over het ware huwelijk en niet eerder over het allegorische huwelijk wordt gesproken, of dat God de bedenker van dit eerste huwelijk wordt genoemd:

- alsof überhaupt de naam van de echtgenoot juist minder de zonde wordt

---

¹⁵⁵ Het gaat om de zin uit het schema van Beza, namelijk over de echtgenoot in het eerste huwelijk. Beza, annotatie Romeinen 7:4.

aangerekend dan de naam van het nageslacht (met welke naam de vruchten [van de geest] worden aangeduid) door de zonden.

- alsof uiteindelijk de afzonderlijke onderdelen in allegorieën en vergelijkingen passen, en het niet eerder voldoende is om aandacht te geven aan de *scopus* zelf. Wat het doel van de apostel is, is helder, namelijk om aan te tonen dat de zonde voor[af gaat aan] de vernieuwing, zoals dat een bepaalde echtgenoot, het hoogste recht in ons verwerpt en alle slechte hartstochten uit ons, zoals uit een vrouw, voortbrengt.

3) Castellio ziet een derde mankement, [namelijk] dat ik de Geest niet passend de nieuwe echtgenoot noem, met de zonde als oude echtgenoot: omdat uit de leer van Paulus, de Geest niet volgt op de zonde maar op de letter [de wet], maar gerechtigheid volgt op zonde.

- Net alsof in de hele verhandeling [van Paulus] niet de tegenstelling wordt gemaakt, tussen de Geest en het vlees: tussen de Wet van God en de wet van de ledematen: tussen de wet van de Geest en de wet van de zonde: tussen het begrip van het vlees en het begrip van de Geest. Welke zij zeker geheel niet anders verklaren dan simpelweg deze [wet] van de zonde, namelijk de tegenstelling tussen de natuurlijke corruptie [vlees] en de Geest, namelijk de wedergeboorte. En waarom verklaart Castellio dat wij in ernstige zaken dwalen, en afbreuk doen aan de zege van Christus.

Vertaling en annotatie Beza, 1565.

Nunc autem liberi sumus a Lege, mortuo *eo* in quo detinebamur, ut serviamus in novitate Spiritus ac non *in* vetustate Literae.

Annotatie

[...]

In quo, ἐν ᾧ. Sic dicere maluit Paulus quam ἐφ' οὗ, ut doceret hunc maritum intra nos esse. Sic enim explicare malo proprie quam ut accipiatur pro ἡ, vel ut

instrumenti sit nota, ab. Hoc vel non vidit, vel neglexit Castellio, interpretatus, Qua tenebamur.¹⁵⁶

[...]

Romeinen 2:27

- NA** καὶ κρινεῖ ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία τὸν νόμον τελοῦσα σὲ τὸν διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς παραβάτην νόμου.
- Vulgaat** Et iudicabit quod ex natura est praeputum legem consummans te qui per litteram et circumcisionem praevicator legis es¹⁵⁷
- Erasmus** Et iudicabit quod est ex natura praeputum, si legem servaverit, te qui per literam et circumcisionem transgressor es legis?
- Luther 1545** Und wird also das von natur eine Vorhaut ist / und das Gesetz volbringet / dich richten / der du unter dem Buchstaben und Beschneitung bist / und das Gesetz ubertrittest.
- Castellio** damnabitque qui natura praeputiatus legem exequitur, te, qui literas et circumcisionem habens, contra legem facis.¹⁵⁸
- Beza** Et quod est ex natura praeputum, si Legem servet, damnabit te qui per literam et circumcisionem transgressor es Legis?¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Er is wat veranderd qua leestekens en Beza heeft Castellio's naam toegevoegd in plaats van 'quidam'.

¹⁵⁷ De *Editio Clementina* heeft 'id quod'. Beza's Vulgaat (1556 en 1565) heeft ook 'et iudicabit id quod' i.p.v. 'et iudicabit quod'. Ook is vers 27 bij de Vulgaat van Beza een vraagzin.

¹⁵⁸ Vertaling: 'en zal diegene, die van nature besneden is [en] streeft naar de wet, jou, die de schriften en de besnijdenis bezit, maar tegen de wet handelt, veroordelen.'

¹⁵⁹ Vertaling: 'En omdat de voorhuid [de onbesneden toestand] van nature is, als hij de wet in acht zou nemen, zal hij jou, die door de letter en de besnijdenis een overtreder van de wet bent, veroordelen?'

HSV En zal hij die overeenkomstig de natuur onbesneden is, maar die de wet volbrengt, u dan niet oordelen, die mét de letter van de wet en de besnijdenis een overtreder van de wet bent?

Beza's visie op de wet blijkt uit zijn annotatie bij Romeinen 2:27

[...]

Per literam et circumcisionem διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς. Literae vocabulum Spiritui oppositum solet Paulus peculiari quadam significatione usurpare. Nam primum omnium, quia Lex illa quae Mosis dicitur, tum Dei ipsius digito (ut Scriptura loquitur) insculpta est in tabulis, quo[d] ad decalogum attinet: tum vero Dei ipsius iussu a Mose literarum monimentis tradita est: optima fuit ratio cur Lex illa diceretur γράμμα per antonomasiam: quod rectius converteris scriptum quam literam, et tamen voluimus ex more literam interpretari. Sed aliquid tamen amplius spectavit Paulus. Nam quia Lex non modo caeremonialis, sed etiam moralis, id est decalogus (quem vocant) ad Christum ducebat, qui nobis omni modo factus est iustitia: hunc autem Legis usum Iudaei partim ignorabant, partim aspernabantur: hinc factum est ut Paulus de Lege loquens, modo ex Iudaeorum hypothesisi, qui eam a Christo separatam, seorsim et per se consideratam sibi applicabant: modo ex vero ipsius usu et legis latoris voluntate, vocabula excogitarit isti distinctioni accommodata. Itaque Legem nudam et a Christo separatam γράμμα vocare solet, tanquam scilicet mortuam quandam scripturam, quod ad salutem nihil prosit, carnis nostrae vitio, quia scilicet morbum duntaxat indicare potest in visceribus nostris latentem, sanare vero non item: quinetiam quia Lex illa extra Christi Spiritum considerata, peccatum in nobis irritat: ut fiat supramodum peccans¹⁶⁰, et morti nos dedat, infra 7.c.13: idcirco dicit Paulus literam occidere, et Mosis ministerium vocat ministerium mortis et condemnationis, 2. Cor. 3.b.6 et 7: et Legem quoque peccati virtutem, 1 Cor. 15.g.56. quae quidem de universa Lege accipienda sunt, quatenus

---

¹⁶⁰ Deel van Rom 7:13 uit de *Vulgata*.

extra Christum consideratur. Interdum vero peculiariter hoc dicitur de caeremoniarum umbris, quarum corpus erat Christus. Hac igitur ratione Paulus hoc loco externam circuncisionem vocat *γράφμα*, ex qua dicit non metiendum esse Iudaismum: quam alibi tradit nihil esse, 1 Corin. 7.d.19: et alibi in genere dicuntur caeremoniae Mosis, viribus destitutae et inutiles, Heb. 7.c.18: et iustificationes carnis Heb. 9, c. 10: et litera obsoleta, infra 7.b.6. ex illa scilicet quam ante dixi hypothesi, et quatenus Christus caeremoniis, id est umbrae corpus ipsum successit. Nam alioquin circuncisio aestimata ex legitimo usu et legis latoris mente, fuit ad tempus sigillum iustitiae fidei, infra 4.b.11, et Lex iusta et sancta merito praedicatur. Huic autem literae idem Paulus opponit Spiritum, id est ipsam Legis substantiam, non in tabulis, sed in cordibus nostris per Spiritum Dei insculptam: qua ratione dicitur Spiritus vivificare quos Lex occidit, 2 Corin. 3. b. 6. et hoc loco circuncisio Spiritus sive cordis quae et *ἀχειροποίητος* dicitur, Colos. 2.b.11, opponitur circuncisioni literae, id est externae et quidem seorsim consideratae, qua etiam ratione Evangelicum ministerium ministerio Mosis ex illa hypothesi oppositum, dicitur non esse literae, sed Spiritus, 2. Corin. 3.b.6, et 8, quia scilicet vis illa tota a Christo manat, cuius diem vidit quidem Abraham, et salutem annuntiarunt Lex et Prophetae: sed eminus tantum, et admodum obscure prae illis qui novissimis temporibus exhibito iam Christo et Spiritu eius copiosissime effuso, sermonem factae reconciliationis summa cum Dei virtute annuntiarunt. Et haec quidem habui quae in hunc locum semel dissererem, tum ut hoc dicendi genus pro meo instituto explicarem: tum vero ut intelligerent lectores quo spiritu ductus Origenes, ille cuius diligentiam nonnulli tantopere commendant, pulcherimam hanc distinctionem literae occidentis et Spiritus vivificantis profanarit, ut foedis et impuris suis allegoriis Christi doctrinam omnium ludibrio exponeret. Taceo plurima tum falsa, tum absurda, quae in hunc locum disserit, veluti quod aberrans a scopo Apostoli [...].

Unum tamen superest quod annotem, hunc locum perperam mihi videri a quodam explicatum, qui ita convertit, Qui natura praeputiatu Legem exequitur, damnabit te qui literas et circuncisionem habens, contra Legem facis. Nam multo vehementius est quod dicit Apostolus, Iudaeos scilicet non modo non iustificari circuncisione externa,

eo quod transgressores essent Legis, sed etiam per eam ipsam circuncisionem transgredi Legem, ut qui hoc ipso profanarent sacrosanctum Domini symbolum. [...]

Vertaling annotatie Romeinen 2:27 Beza

[...]

per literaram et circuncisionem διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς.¹⁶¹

Het woord 'letter', als tegenstelling tot 'Geest', gebruikt Paulus gewoonlijk in een bepaalde bijzondere betekenis. Want allereerst, omdat deze wet die van Mozes wordt genoemd, toen met de vinger (zoals de Schrift vermeldt) van God zelf gegraveerd is in platen, dat betreft de decaloog: toen [deze] pas echt met bevel van God zelf aan Mozes gegeven is met tekens van letters: er was dus een uitstekende reden om deze wet γράμμα te noemen, met gebruik van *antonomasia*¹⁶²: wat je juister met 'scriptum' zou hebben vertaald dan met 'literam', en toch wilden wij volgens de gewoonte 'literam' vertalen. In ieder geval heeft Paulus toch iets breders op het oog gehad. Want omdat de wet niet alleen door de ceremonieën, maar juist door ethische [wetten], namelijk de decaloog (die zij [zo] noemen), tot Christus leidde, die voor ons op iedere manier is gemaakt als gerechtigheid: de Joden echter negeerden dit gebruik van de wet voor een deel, voor een deel verwierpen ze het: zo komt het dat Paulus over de wet sprak, nu eens met een veronderstelling¹⁶³ van de Joden, die haar [de wet] van Christus heeft gescheiden, vooral en wel op zichzelf beschouwd betrokken

---

¹⁶¹ Dit is een deel van Romeinen 2:27.

¹⁶² Antonomasia = a rhetorical figure, by which, instead of the name, an epithet of a person is employed (e. g. instead of Scipio, Eversor Carthaginis; instead of Achilles, Pelides

¹⁶³ Dit lijkt volgens Beza om een onjuiste veronderstelling te gaan. Deze veronderstelling is namelijk dat de Joden de wet van Christus hebben gescheiden, ofwel dat zij zich op de wet alleen richten. Beza ziet de wet in het licht van Christus: Christus heeft de plaats van de schaduwen ingenomen. Dit betekent voor Beza niet dat de wet helemaal heeft afgedaan, gezien wat er nog komt in de discussielijn rond Romeinen 7:5-6. De wet is in elk geval niet puur wet voor Beza, maar moet in het licht van Christus gezien worden.

zij het op zichzelf: dan weer uit het ware gebruik van deze zelf en door de wil van de wetgever, dacht hij de woorden uit aangepast aan dit onderscheid. Daarom was hij gewoon de wet puur op zichzelf en apart van Christus γράμμα te noemen, evenals namelijk een zeker dood geschrift, dat niets helpt tot redding, door het gebrek van ons vlees, omdat het [de wet dus] enkel de verborgen kwaal in onze leden kan aanwijzen, maar niet eveneens kan genezen: ja echt omdat deze wet buiten de Geest van Christus bekeken in ons de zonde opwekt: 'opdat het [de zonde] bovenmatig zondigend zou worden'¹⁶⁴, en ons over zou leveren aan de dood, zie [Rom] 7:13: daarom zegt Paulus dat de letter doodt, en hij noemt de dienst van Mozes de dienst van de dood en de veroordeling, 2 Kor. 3:6-7: en hij noemt de wet ook de kracht van de zonde, 1 Kor. 15:56¹⁶⁵, dingen die inderdaad op te vatten zijn met betrekking tot de algemene wet, in zoverre als ze buiten Christus wordt bekeken. Voorlopig wordt dit inderdaad eigenaardig genoeg gezegd over de schaduwen van de ceremonieën, van welke Christus het lichaam was. Dus met deze redenering noemt Paulus de uiterlijke besnijdenis op deze plaats γράμμα, en zegt hij dat het jodendom niet op grond daarvan moet worden beoordeeld: elders zegt hij dat deze [besnijdenis] niets is, 1 Kor 7:19¹⁶⁶: en ergens anders worden de ceremoniën van Mozes in het algemeen krachteloos en nutteloos genoemd, Heb. 7:18:¹⁶⁷ en rechtvaardigingen van het vlees, Heb 9:1: en achterhaalde letters, zie [Rom] 7:6: op grond namelijk van de aanname die ik eerder vermeldde, en aangezien Christus de plaats van de ceremonieën inneemt, dat wil zeggen dat het lichaam zelf de plaats heeft ingenomen van de schaduw. Want overigens, op grond van het wettige gebruik en de geest van de wetgever, was de besnijdenis op dat moment een zegel van de gerechtigheid van het

---

¹⁶⁴ Rom 7:13

¹⁶⁵ 1 Kor. 15:56 'stimulus autem mortis peccatum est virtus vero peccati lex. (*Vulgata*) De prikkel nu van de dood is de zonde, en de kracht van de zonde is de wet.' (HSV)

¹⁶⁶ 1 Kor. 7:19 'Besneden zijn is niets en onbesneden zijn is niets, maar het in acht nemen van de geboden van God.' (HSV) 'circumcisio nihil est et praepitium nihil est sed observatio mandatorum Dei' (*Vulgata*)

¹⁶⁷ Heb. 7:18 'reprobatio quidem fit praecedentis mandati propter infirmitatem eius et inutilitatem' (*Vulgata*) 'Want de terzijdestelling van het voorgaande gebod vindt plaats vanwege zijn zwakheid en nutteloosheid.' (HSV)

geloof, zie Rom 4:11¹⁶⁸, en de rechtvaardige en heilige wet wordt terecht voorgeschreven. Tegenover deze letter echter plaatst Paulus dezelfde Geest, dat wil zeggen het wezen zelf van de Wet, niet in platen, maar in onze harten gegraveerd door de Geest van God: met deze redenering wordt gezegd dat de Geest degenen levend maakt die de Wet doodt, 2. Kor 3:6. En op deze plaats wordt de besnijdenis van de Geest of van het hart, welke ook ἀχειροποίητος genoemd wordt, Kol. 2:11,¹⁶⁹ geplaatst tegenover de besnijdenis van de letter, dat wil zeggen van het uitwendige en inderdaad op zichzelf beschouwde. Hierom heet ook de evangeliedienst, als tegengesteld aan de dienst van Mozes die op die aanname berust, niet van de letter, maar van de Geest, 2 Kor. 3:6 en 8¹⁷⁰, omdat deze kracht [de Geest] namelijk geheel uit Christus ontspringt, wiens dag Abraham zeker gezien heeft, [wiens] redding de wet en de profeten aankondigden: maar slechts van heel ver, en helemaal verborgen in vergelijking met hen die in de jongste tijden, nu Christus al is verschenen en zijn Geest rijkelijkst is uitgestort, verkondigden zij met Gods grootste hulp een woord van de bewerkstelligde verzoening. En deze dingen zeker had ik, welke ik op deze plaats eenmaal uiteenzette, op dat moment zodat ik deze manier van spreken had uitgelegd volgens mijn plan: toen pas echt zodat de lezers begrepen in welke geest de leider Origenes, deze wiens zorgvuldigheid sommigen zo zeer aanbevelen, schendt deze schone onderscheiding van de verloren letter en de levendmakende Geest, dat hij de gehele leer van Christus uiteenzet als bedrog met zijn lelijke en onzuivere allegorieën. Ik zwijg over de meeste nu eens valse, dan weer absurde zaken, welke hij op deze plaats uiteenzet, zoals wanneer hij afdwalend van de *scopus* van de

---

¹⁶⁸ Rom. 4:11 En hij heeft het teken van de besnijdenis ontvangen *als* een zegel van de gerechtigheid van *het* geloof *dat hij had* toen hij *nog* onbesneden was, opdat hij een vader zou zijn van allen die geloven, *hoewel zij onbesneden zijn*, opdat ook hun de gerechtigheid toegerekend zou worden (HSV)

¹⁶⁹ Kol. 2:11 In Hem bent u ook besneden met een besnijdenis die niet met handen plaatsvindt, door het uittrekken van het lichaam van de zonden van het vlees, door de besnijdenis van Christus. (HSV)

¹⁷⁰ 2 Kor. 3:6 Hij heeft ons namelijk bekwaam gemaakt *om* dienaars van het nieuwe verbond *te zijn*, niet van de letter, maar van de Geest; want de letter doodt, maar de Geest maakt levend. 8. Hoeveel te meer zal dan de bediening van de Geest in heerlijkheid zijn?

apostel [...]

Wat toch overblijft is één annotatie, deze plaats lijkt mij fout uiteengezet door een zeker iemand, die zo vertaalde: 'Qui natura praeputiatus Legem exequitur, damnabit te qui literas et circumcisionem habens, contra legem facis'. Want de apostel zegt dat het veel krachtiger is, dat de joden namelijk op geen manier gerechtvaardigd worden buiten de besnijdenis, omdat zij hierin overtreders van de wet waren, en zelfs door haar eigen besnijdenis overtreden zij de wet, opdat die hier zelf dit het heilige symbool van de Heer ontheiligen. [...]